

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	13
'Aho	Monite, 15 Mē 2023

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmata Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA ‘O TONGA

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 13/2023 FAKATAHA ‘A E FALE ALEA
‘O TONGA**

‘Aho: Monite 15 Me 2023

Taimi: 10:00am

Fika 01		Lotu
Fika 02		Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03		Me’a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04		NGAAHI LIPOOTI:
	4.1	Lipooti Fakata’u ‘a e Potungaue Fakamaau’anga 2021/2022
	4.2	Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea – Tongatapu 1
Fika 05		KOMITI KAKATO:
	5.1	Lipooti Fakata’u Potungaue Fakalotofonua 2021/2022
	5.2	Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea – Tongatapu 8
	5.3	Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea - Ha’apai 12
	5.4	Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea - Tongatapu 5
	5.5	Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea - Tongatapu 6

	5.6	<p>Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea - Vava’u 14</p> <p>NGĀUE KE LIPOOTI KI FALE ALEA:</p> <p>Lipooti Fakata’u ‘Ofisi ‘o e ‘Atita Seniale 2021/2022</p>
Fika 06		Ngaahi Me’a Makehe
Fika 07		Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga	8
Lotu	8
Ui ‘a e Fale	8
Poaki	8
Me’a ‘Eiki Sea	9
Lahi ngaahi me’a ke tokanga ki ai Pule’anga ki he ongo Niua	9
Tokanga ki he mamafa totongi puha moa ‘i Vava’u	10
Tali Pule’anga ki he ‘uhinga mamafa totongi puha moa ‘i Vava’u	10
Kole ki he Pule’anga ki ha faingamalie <i>MV</i> ‘Otuanga’ofa ke fakaa’u atu uta ki Niuafo’ou	12
Kole ke ‘alu hake ki ‘olunga ‘asenita Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Vava’u 14	12
Fehu’ia e lahi ‘o e peseti ‘o e tupu he fakatau e moa	13
Fakahā Pule’anga nau muimui’i ngaahi pisinisi ‘oku hiki fakavalevale koloa	13
Lolotonga ngāue Pule’anga ki he ‘isiu he hiki totongi koloa moa	13
Ngāue Pule’anga ke solova palopalema fekau’aki mo e koniteina	14
Tokanga ‘oku fu’u fakavalevale hiki totongi puha moa ‘i Vava’u pea ‘oku tofuhia pē mo ‘Eua he palopalema tatau	15
Tokanga ki he kei lahi fakatau sipi ngako hili ne ‘i ai Lao ne fakapaasi he Fale Alea	16
Kolea ha fakamatala mei he Pule’anga ki he founga ngaue ne ngaue’aki ki he totongi ‘o e puha moa ‘i Tonga ni	16
Kole Pule’anga ke tukuange ke mai ha’anau tali ki he hoha’a ko eni fekau’aki mo e puha moa	16
Fakamālō’ia e tokanga na’e fai ki he palopalema fehangahangai mo e ongo Niua	18
Tu’utu’uni ‘Eiki Sea ke ‘omai Potungāue Fefakatau’aki ki Fale Alea he 2:00 ‘apongipongi ‘u fakamatala fekau’aki mo e hiki totongi puha moa	19
Ngaahi fakamatala ke fakakakato mai he Potungāue Fefakatau’aki fekau’aki mo e totongi puha moa	19
Tu’utu’uni ki he Pule’anga mo ‘Eua 11 ke fakakakato mai ki Fale Alea ngaahi fakamatala fekau’aki mo e hiki totongi puha moa	22
Līpooti Fakata’u ‘a e Potungāue Fakamaau’angá 2021/22	22
Fokotu’u tukuhiho ke alea’i he Komiti Kakato Lipooti Fakata’u Fakamaau’anga 2021/2022	23
Fokotu’u ke fakakaukaua founga hono fakahū mai ngaahi fakamatala fakata’u ki he Fale Alea	23
Pāloti’i ‘o tali tukuhiho ki he Komiti Kakato Lipooti Fakata’u Potungāue Fakamaau’anga 25 Līpooti ‘A’ahi Faka Fale Alea Tongatapu 1	25

Fakama'ala'ala he Līpooti 'A'ahi Faka Fale Alea Tongatapu 1	26
Pālōti'i 'o tali tukuhifo ki he Komiti Kakato Līpooti 'A'ahi Faka Fale Alea Tongatapu 1.27	
Lipooti 'o e ngāue kuo lava mei he Komiti Kakato	27
Pālōti'i 'o tali Lipooti Fakata'u 'Ofisi 'Atita Seniale 2021/2022	27
Me'a e Sea	28
Fakama'ala'ala he Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vava'u 14.....	28
Fakamālō'ia 'Eua 11 kāinga Vaimālō 'enau 'ohake 'isiu mahu'inga ki he uesia e fefolau'aki.....	28
Tokanga ki he ngaahi ha'iha'i he nō peseti 'e 1 Pule'anga he Pangikē Fakalalakaka.....	30
Tokanga ki he kole fanga ki'i moa kakano mo ha moa fakatō kainga 'Utulei	31
Tui 'Eua 11 ke tokanga Pule'anga ki he tafa'aki moa kakano ke tokoni fakasi'isi'i hu mai koloa kiki mei muli.....	32
Fokotu'u ke tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vava'u 14	33
Kole Vava'u 14 toloi alea'i 'ene Lipooti 'A'ahi Fale Alea kae toki foki mai tali fehu'i fekau'aki mo 'ene lipooti.....	35
Lipooti Fakata'u Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua mei he ta'u 2021 ki he 2022	36
Ngaahi ta'efiemālie he Lipooti Fakata'u Potungāue Fakalotofonua pea ke fakafoki fai ngāue ki ai.....	38
Fakatokanga'i tonounou 'ikai ha Va'a ngaue he MIA ke muimui'i ola e ngāue	39
Tu'utu'uni Ngaue PSC ki he founga mo e fatongia Pule'anga fekau'aki mo e Lipooti Fakata'u.....	42
Tui Tongatapu 7 'ikai 'omai kakato he Lipooti Fakata'u Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	46
Fehu'ia ha fa'ahinga fokotu'utu'u Pule'anga ki ha faingamalie ngāue ma'a e ni'ihī kuo ta'u lahi nau 'alu he ngāue toli ki muli	53
Fehu'ia lōloa fakahoko fatongia ki he Tesi Ngaahi Siasi	54
Tokanga ki he polokalama fakaihia fakalalakaka ngaahi komiti sipoti fakakolo.....	54
Fokotu'u ke tali Lipooti Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua kae fakalelei'i ke toe lelei ange hono fakahū mai he kaha'u	58
Fehu'ia pa'anga MIA 'ave ki he ngaahi kosilio sipoti 'a ia 'oku 'ikai ha mai he Lipooti fakata'u	59
Fehu'ia fē Lao tapui tukuange mai Pule'anga mo'ua 'i he hopo fekau'aki mo e 'ikai fakahoko mai ki Tonga ni Sipoti e Pasifiki.....	61
Taukave Pule'anga nau talangofua pē ki he tu'utu'uni Fakamaau'anga	61
Tokanga ke kakato mai fakamatala fakahu mai 'aki ngaahi fakamatala fakata'u mei he Pule'anga	63
Ngaahi hoha'a fekau'aki mo e fakalalakaka kimu'a polokalama ngāue toli fua'i 'akau .63	

Tokanga ke tokangaekina kakai tangata ke tatau pe mo hono tokangaekina hou'eiki fafine.....	64
Tokanga 'ikai 'asi he lipooti ha fa'ahinga fokotu'utu'u <i>MIA</i> fekau'aki mo e kau faingata'ia	64
Tokanga ki ha fokotu'utu'u ngāue <i>MIA</i> ke fakalelei'i lahi hola e kau ngāue toli tautefito ki 'Asitelēlia	65
Tokanga ki he founa hono sivilivi'i ni'ihī 'oku fili ke 'alu he ngāue toli	66
Tali Pule'anga fai fengaue'aki vaofi mo Nu'usila mo 'Asitelelia ke fakalelei'i ngaahi palopalema he ngāue toli fua'i 'akau.....	66
Kole 'Eua 11 ke faka'osi alea'i Lipooti Potungāue <i>MIA</i> 'apongipongi.....	67
Kelesi.....	68

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Monite 15 Ma’asi 2023

Taimi: 1020-1030

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou’eiki. Kole atu ki he Fakafofonga Tongatapu 8 ke tataki mai ‘a e lotu ki he pongipongi ni.

Lotu

(Na’e kamata’aki ‘a e Falé ha lotu ‘a ia na’e tataki ‘e he Fakafofonga ‘o Tongatapu 8, ‘o kamata ‘aki ‘a e himi 549, pea hoko atu leva ki he Folofola, pea fakahoko mo ha lotu fakalaumālie mo’oni, pea ko e lava ia lotu ki he pongipongi ni)

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipá.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e ‘Eiki Minisitā Fonuá mo e Hou’eiki Minisitā. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afió pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí, kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘aho ní ‘aho Monite 15 ‘o Mē, 2023.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, ‘Eiki Palēmiá, ‘Eiki Tokoni Palēmiá, ‘Eiki Minisitā Fonuá mo e Ngaahi Koloa Fakaenatulá, ‘Eiki Minisitā Mo’uí, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí mo e Fakalakalaka Faka’ekonōmiká ...

<005>

Taimi: 1030-1035

Kalake Tēpile: ... ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue Me’atokoni mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Taniela Liku ‘o Hihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taha, Vātau Mefi Hui. ‘Eiki Sea kole ke u toe fakaongomu’a. Mo’ale Finau, Ko e ngata’anga ē e taliui.

Poaki

Ko e poaki ‘oku ma’u heni ko e ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata kei hoko atu ‘ene poaki folau pehē pē ki he ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi tatau mo e ‘Eiki Minisitā Ngoue Me’atokoni mo e Vaotātā kei hoko atu mo e poaki folau ‘a Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili. Ko Mateni Tapueluelu ma’u ‘ene poaki ‘e toki me’a tōmui mai. ‘Oku kei hoko atu pea mo e poaki ‘a Veivosa Taka. Ko e ‘Eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali hono ui ‘oku ‘i ai ‘a e tui ‘oku me’a

tōmui mai pē 'Eiki Sea mālō.

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Tapu pea mo 'Ene 'Afio Tama Tu'i Tupou VI kae 'uma'ā 'a e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u, tapu atu ki he Tama Pilinisi Kalauni kae 'uma'ā 'a e Ta'ahine Pilinisesi Kalauni mo e Fale 'a Tupou. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā tapu pea mo e Fakafofonga 'a e kau Nōpele pehē foki 'a e fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai mālō ho'omou laumālie ki he pongipongi ni Hou'eiki. Na'e toloi mai 'a e Fale ni mei he 'aho Pulelulu uike kuo'osi koe'uhí ko e tuku e faingamālie ki he Fale ke fakakakato 'etau ngāue makehe koe'uhí kau 'a'ahi mei muli Fale Alea Nu'usila, 'osi lava lelei e polokalama ko ia Hou'eiki, pea ko u fakamālō atu ki he Hou'eiki Mēmipa e Komiti Ngaahi Ngāue ki Muli pehē foki ki he Ngoue mo e Toutai fakakakato e polokalama ko ia.

Pongipongi ni Hou'eiki mou me'a hifo ki ho'omou 'asenita toe e ngāue mei he uike kuo'osi meime'i ko e ngaahi lipooti faka-potungāue pea mo e ngaahi lipooti 'a'ahi Fale Alea toe he 'asenita, kae hangē pē ko e ngaahi naunau ko eni 'oku tufa atu he pongipongi ni Hou'eiki ke mou me'a ki ai ke toki fakakakato ia he'etau 'asenita 'apongipongi. Ko e ngaahi Lipooti Folau Faka-Fale Alea pehē foki ki he ngaahi Fokotu'u Faka-Fale Alea 'oku fakahū mai ke mou me'a ki ai 'apongipongi. Ka kimu'a pea tau hoko atu ki he 'asenita 'a ia 'oku lolotonga 'i he'etau 'asenita 'i he pongipongi ni te u tuku atu e faingamālie ki he Fakafofonga Nōpele 'o Vava'u 'oku 'i ai 'ene fehu'i nounou pē ki he Pule'anga ko e me'a makehe eni Hou'eiki kimu'a pea hoko atu ki he 'asenita.

Lahi ngaahi me'a ke tokanga ki ai Pule'anga ki he ongo Niua

Lord Tu'ilakepa: Tapu pē pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, mālō ho'o laumālie mālō pē 'oku kei ma'u e fatongia Sea e Feitu'u na ki he Fale 'Eiki ni pea mālō e kei ma'u ivi. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Tokoni Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Kapineti. Fakatapu ki he Hou'eiki 'o e fonua ...

<007>

Taimi: 1035-1040

Lord Tu'ilakepa : ...tapu atu ki he kau Fakafofonga e Kakai kae 'uma'ā 'a e kau ngāue fakatapu atu ki he kakai e fonua 'oku nau me'a mai he ngaluope 'Eiki Sea. Tau fakafeta'i kotoa pē ki he 'Otua koe'uhi ko e laumālie lelei e Falé 'Eiki Sea 'o a'u mai ki he mōmēniti ko eni. 'Eiki Sea ko 'eku tu'u pē 'aku ki 'olunga koe'uhí 'Eiki Sea ke u fie fakahoko atu pē ki he Feitu'ú na na'e fai e folau ki Tokelau Mama'o atu ki he Ongon Niua. Pea u foki mai he uike kuo 'osi, 'a ia na'a mau ki'i tukuvakā 'i Niuatoputapu 'o fakatokanga'i e taha 'o e vaka 'alu ki Vava'u pea fai e heka 'o folau ki Vava'u 'Eiki Sea. Pea ko u fakamālō atu ki he Feitu'ú na talu 'eku hū mai 'o Fale Alea ko 'eku toki ma'u eni e faingamālie ke u folau ki Tokelau Mama'o ki he Ongon Niua 'Eiki Sea. Ko u faka'amu ange 'Eiki Sea 'e me'a e Feitu'ú na kae 'uma'ā 'a e Tokoni Sea pē ko ha taha pē he Hou'eiki 'o e Fale ni mou me'a atu ki he Ongon Niua. 'Oku ongo ange 'a e tangi 'a e faingatā'ia he tangi 'a e kau fakapolitikale 'Eiki Sea. Pea ko e mamahi atu 'a 'ete vakai ki he faingatā'ia 'a e ongo Niua 'Eiki Sea.

Ta ne'ine'i ke si'i me'a mai e Fakafofonga Fika 17 fakatangitangi he Fale ni ka 'oku hangē pē ko ē 'oku tau fakakata'aki 'a e ki'i tokotaha ko eni, ka 'i he'eku muimui folau kae 'uma'ā 'a e

Tama Pilinisi, lahi e 'uuni me'a 'oku totonu ke fakatokanga'i 'e he Pule'anga 'Eiki Sea. Pea ko u kole ki he Fakafofonga Fika 17 ko u vakai hifo ki he 'u Lipooti fakato'oto'o ke 'omai ho'o Lipooti ke me'a ki ai e Fale ni ka tau fakamamafa. Pea 'e 'ikai ke u lave ki ai 'Eiki Sea koe'uhi 'oku te'eki ke 'omai e lipooti.

Tokanga ki he mamafa totongi puha moa 'i Vava'u

Foki mai he na'a ku feinga ke u foki mai he Pulelulu fakavavevave ko u toki lave'i pē 'e au 'Eiki Sea 'oku toloi e Fale mei he Tu'apulelulu 'o a'u mai ki he 'aho ni. Ka 'oku 'ikai pē tonu ke tukunoa'i Pule'anga. Hou'eiki Pule'anga Vava'u, kuo pa'anga 'e 108 mahalo pē 'oku 107 'a e puha moa 'i Vava'u. Fai hono faka'eke ko e talanoa 'oku 'omai 'e he ni'ihī falala'anga 'i Vava'ú ko e hiki 'a e puhamoā he 'Otuanga'ofa pa'anga 'o 30 pea kuo pau ke hilifaki 'a e feleti ko ia ki he kakai e fonua.

Pea ko e me'a ia 'oku ou tu'u ai he pongipongí ni hangē 'oku ongonoa nai he 'oku ki'i mama'o atu pē 'oku fai e situ'a mei ai he uike kuo 'osi. Ka 'oku ou kole pē ki he Feitu'ú na Minisitā Leipa ko e Minita e Feitu'ú na mei Vava'u pea na'e tu'o fiha 'eku tā mai ki he Tokoni Palēmia ka na'a ku lave'i pē na'e lahi e ngaahi me'a 'oku mo'ua ki ai e Tokoni Palēmia. Ka 'oku ou tu'u pē au he pongipongí ni ke u vakai angé ko e hā 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e koloa ko eni 'a ia 'oku ou lave ki ai - fu'u mamafa.

Pea 'oku ou kole atu mu'a 'Eiki Minisitā Leipa tali mai ka fakafiēmālie ki he kakai, 'oku ou tui ko e 'Otuanga'ofa ko e vaka ia 'a e fonua vaka ia 'a e Pule'anga, pea 'oku te'eki ai ke hiki 'a e vaka ko eni mei he tu'unga 'o e totongi ki ha tu'unga 'e taha. Ko u 'ohovale lahi he a'u ange 'a e puha moa pa'anga 'e 30 ki he puhamoā 'e taha pea 'oku mo'oni pē kau pisinisi ia ka 'oku ou kole atu ki he Feitu'ú na ke ke me'a mai. Fakamolemole pē Sea he'eku kole ki he hē ka ko e fou pē ki he Feitu'ú na 'Eiki Sea. Ke 'ai mai ange ha'ane me'a fakafiēmālie ki he kakai e fonuá ni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Tali Pule'anga ki he 'uhinga mamafa totongi puha moa 'i Vava'u

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea tapu ki he 'Eiki Palēmia pea pehē ki he Hou'eiki Minisitā pehē ki he Hou'eiki Nōpele pea mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. Sea ko e me'a 'oku 'ohake 'e he Fakafofonga Nōpele 'oku mo'oni 'aupito pē ia 'oku 'i ai 'a e ongoongo 'oku ongona mai 'oku hiki e moa. Pea 'oku mahino pē ia 'oku *control* 'e he Va'a Pule Fe'unga 'a e Pule'anga 'a e 'i he malumalu e Potungāue 'a e motu'a ni 'a e moa pea 'oku fai 'a e ngāue ki ai.

Ka ko e me'a fekau'aki mo e vaka ko e *issue* ia na'e fai e sio ki ai 'a e Potungāue pea 'oku lolotonga fai e fakahoko 'a e ngāue ki ai 'a e Pule'anga. 'Oku 'i ai 'a e palopalema lahi ia 'oku lolotonga hoko he taimi ni 'i he kautaha vaka fekau'aki mo e kaveinga ko eni. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi fakamatala falala'anga kuo ma'u mai 'i hono faka'eke'eke 'e he Potungāue ni 'oku 'i ai 'a e kautaha Siaina ia 'oku nau hanga 'enautolu 'o ma'u 'a e totonu ki he ngaahi koniteina ko ia he vaka. Pea ko e palopalema ko eni ko e ...

<008>

Taimi: 1040-1045

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... palopalema fakalotofale ia 'a e Kautaha Vaka *FISA* pea 'oku lolotonga fai e ngāue ki ai ke veteki e fo'i fakapona ko ení pea 'oku ne uesia lahi 'e ia e totongi ko ē 'a e moa 'i he'ene a'u ko ē ki he 'otu motu. 'A ia 'oku mahino pē ia 'oku *control* pē 'oku pule'i 'e he ma'u mafai ko eni ko ē ki he Pule Fe'unga 'a e totongi ko eni ka 'i he taimi tatau 'oku 'i ai e palopalema fakalotofale 'i he kautaha vaká pea 'oku lolotonga fai ki ai 'a e ngāue 'a e Pule'anga he ko 'ene lava 'o veteki 'a e 'a e fakapone ko ia pea 'e malava leva ke, he'ikai ke tau toe foki ki he 'uhinga ko ia.

Ko e poini 'e taha 'e Sea 'oku ou fie 'ohake pē ke, ke mea'i 'e Hou'eiki pea pehē ki he kakai 'o e fonua ko e ko e ngaahi uike ko e uike ko eni kuo tau situ'a ki ai na'e tu'o taha pē folau ia 'a e vaká ki, na'e 'ikai ke lava 'a e 'Otu Anga'ofa 'o folau ki Vava'u pehē pea mo e ngaahi vaka kehe makatu'unga 'i he fakatokanga matangí. Pea na'e honge moa 'i he taimi ko ia na'e 'i Vava'u pē motu'a ni muimui folau atu he 'Eiki Tokoni Palēmia kae pehē ki he Komiti Fakalakalaka 'a Vava'u na'e mahino pē kiate kimautolu ia na'e honge koloa 'a Vava'u ko e 'uhinga ko e tu'unga 'o e vaká na'e 'ikai ke 'i ai ha vaka na'e folau ange.

Pea 'alu atu fakataha pē ia pea mo e folau atu ko ē 'a e vaka na'e tu'utu'uni pē he Pule'anga ke folau tu'o ua ki Vava'u 'a ia 'o ho'ata mai ai 'a e toki 'oatu ko ē 'a e moa pea mahino hono hiki. Ka 'oku lolotonga fai e ngāue ki ai 'a e potungāue 'oku 'ikai ke 'i ai ha totonu ia 'e taha 'a e kau pisinisi ke nau hanga 'o hiki kapau 'oku 'ikai ke fakatatau mo e tu'utu'uni 'oku 'oatu mei he Pule Fe'unga mahino pē 'a e tu'unga kehekehe ia 'oku 'i ai e totongi e moá he taimi 'oku *import* mai ai ki Tonga ni.

'Oku kalasi kehekehe e fa'ahinga ko ē 'oku 'i ai e moá. 'Oku 'i ai e kalasi alanga'i moa hangē ko e fakatapu 'oku 'omai pea mei 'Amelika, 'Aositelēlia pea mo Nu'usila ko e *quality* kau ai mo e ngaahi fonua 'Initonēsia mo e ngaahi fonua kehe pē ko e *quality* 'oku kehekehe. Pea 'oku tipeni leva mei ai hono fika'i ko ē koloa. Ka 'oku 'i ai pē 'a e koloa 'a e *price* pē ko e totongi fe'unga 'oku 'oange 'e he potungāue mo e ma'u mafai ke fai 'aki hono fakatau 'akí. Ka 'oku 'ikai ke mahino ia 'e 'Eiki Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ko e puha moa kotoa pē te na totongi tatau 'oku makatu'unga pē 'i he *quality* 'oku 'i ai 'a e alanga'i moa ia 'oku ki'i lalahi ange. 'Oku 'i ai 'a e alanga'i moa hangē ko e hūfanga he fakatapu 'oku ki'i iiki ange. Pea palotoloto 'a ia 'oku makatu'unga 'i he *quality* mo e feitu'u 'oku 'omai mei ai ka 'oku mole ke mama'o ha fakakaukau ia 'i he kakai 'o e fonua 'o pehē 'e *fix* e *price* 'o e moa pē te nau totongi tatau 'a e puha moa kotoa pē.

Pea 'oku ki'i tō kehekehe mei ai ka 'oku 'i ai pē 'a hono fika'i 'a e totongi ke 'i ai ko e palopalema ko eni 'oku hoko 'i Vava'u 'oku mo'oni e me'a ko ē ko ē 'oku me'a ki ai e Fakafofonga Nōpele ka ko e makatu'unga ia 'i he, 'i hono fika'i ko ē 'o e totongi 'i he vaká pea mo e, ko e *FISA* ko e kautaha pē 'a e Pule'anga ko e kole atu 'Eiki Sea ki he Fakafofonga Nōpele ke tukumai pē mu'a ki he Pule'anga pea ke fai, hano veteki 'a e fakapona ko eni he 'oku mahino pē 'oku mo'oni ka 'oku 'i ai e palopalema fakalotofale 'oku hoko 'i he kautaha vaká 'i he taimi tatau 'oku lolotonga ngāue ki ai 'a e potungāue ke ta'ofi 'a e fu'u hiki fakavalevale ko ia ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha fa'ahinga *intention* pē ko ha fakakaukau ia 'a e Pule'anga kae pehē ki he'enu kautaha pisinisi ka ko e ngaahi me'a ko eni ngaahi 'ātakai 'oku 'i ai Sea 'oku lolotonga fai e kole ki he Feitu'u na pea pehē ki he Fale 'Eiki ni ke tuku mai ha faingamālie ke fai ha ngāue ki ai ke veteki ia 'i he vave taha mālō Sea.

Lord Tu'ilakepa: Mālō Sea ko u fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā he'ene me'a mai 'o fekau'aki mo e *issue* ko eni 'Eiki Sea. Ko u tui pē 'Eiki Sea he 'ikai ke u toe lave au ki he me'a 'e ua 'oku me'a mai he 'Eiki Minisitā ko e me'a fakalotofale ia 'a e Feitu'u na mo e potungāue

fekau'aki pea mo ha ni'ihi 'oku hangē nai 'oku hanga 'e he kau Siaina 'oku pule'i pē te nau ngāue'aki 'Eiki Sea ka ko hono mo'oni 'Eiki Sea ko e kau Siaina foki ia ko e kakai 'oku nau tokanga ki he'enau me'a fakapisinisi. Pea kuo pau ke nau feinga nautolu ki he lelei taha 'Eiki Sea. Lahi taha. Pea mo e ola. Ko e ta'u 'e ua ko eni 'Eiki Minisitā na'a tau situ'a pē tolu mei aí ko u 'osi fai hono ki'i 'eke na'e tupu lahi 'aupito 'aupito e kautaha ko eni. Kapau te u talanoa ki he fiká ko e me'a fakafiefia mo'oni. Ka kiate au he'eku fakatokanga'i pē 'i he pongipongi ni kapau 'oku pehē 'a Vava'ú fēfē 'a Ha'apai ko e halafononga ia 'o e vaká 'o fou ai ki Tokelaú pea kapau 'e toe a'u ki he Ongó Niua 'e toe ongo ange ia 'Eiki Sea, ko u kole pē Hou'eiki Pule'anga kapau 'e 'i ai ha ...

<009>

Taimi: 1045 – 1050

Lord Tu'ilakepa: ... faingamālie e 'Otuanga'ofá. Pea ki'i 'ai mu'a ke a'u atu ki he Ongó Niuá pea ko u fakamolemole pē ki he Fika 17 koe'uhí ko e vaká, Kelesí, 'io. Ka kiate au he'eku vakái fe'unga pe ia mo Niutopotapu.

Kole ki he Pule'anga ki ha faingamalie MV 'Otuanga'ofa ke fakaa'u atu uta ki Niuafó'u

Ko Niuafó'u, Sea na'á ku hanga 'o fakahoko atu ki he Feitu'u na he uike kuo'osí ki'i fo'i 'imisi tā 'ete faka'ofa'ia he kakai 'o Niuafó'ou. Ko e taimi ko ē 'oku fakahifo ai meí he vaká mei 'olunga ki he vaká ko 'enau fetuku piliki. Pea mei ai ki he ki'i uafu, 'a ia ko ē na'e motú pea mei ai ki lalo pea mei lalo 'o toki a'u ai ki 'olunga. Pea toki fai ai e feinga pea mei Futu ki he loto kolo ko ē 'o Niuafó'ou. Kaikehe 'Eiki Sea ko u kole pe au ki he Pule'angá na'a 'i ai pe ha faingamālie e 'Otuanga'ofá 'i ha lahi 'a e utá pea lahi ha me'a ke 'ave ki Niuafó'ou. Ko u kole atu mu'a ke ki'i a'u mu'a ki Niuafó'ou. Sai pē 'a Niutopotapu ia 'oku sai pē e taulangá ka ko u tui 'e toki 'omai e līpooti ko iá, 'e toki fai ha feme'a'aki ki ai he Falé ni. Pea ko u kole ki he Fakafofonga 17, vave tahá fai mo 'omai e līpootí ke fai mo 'ohake he Fale 'Eiki ni 'Eiki Sea.

Kole ke 'alu hake ki 'olunga 'asenita Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vava'u 14

Sea, ko e faka'osí ko u kole pe au ki he Feitu'u na, ko u toki lave'i pe he'eku hū maí 'oku hangē kiate au 'e me'a e Minisitā Mo'uí ia. Ko u kole ke 'ohake mu'a e līpooti 'a e Minisitā ko eni 'a Vava'u 14 he 'e folau e 'Eiki Minisitā ko eni 'e 'Eiki Sea ke fai ha feme'a'aki ki ai. Pea toki hokohoko hifo e 'u līpootí. Ko ia ai ko e anga pe ia 'eku fokotu'ú ki he Feitu'u na pe 'e talli 'e he tali 'e he Feitu'u na. 'A ia 'oku 'i he 5.5 'Eiki Sea, fokotu'u atu.

'Eiki Sea: Kātaki pe 'Eiki Nōpele ko ho me'a mai ki he 'Asenita Fika 5.5.

Lord Tu'ilakepa: Ko ia 'Eiki Sea, kapau te ke me'a hifo ki lalo ko e Līpooti 'A'ahi Faka-Fale Alea 'a Vava'u 14. Ko u kole pe au ki he Feitu'una fakamolemole pē Tongatapu 'uluaki koe'uhí ko e Minisitā ko eni 'e me'a. Na'a lava ke 'ohake 'emau līpooti ko eni mei Vava'u 14. Ko e kole pē pea kapau 'e 'ikai ke mou fiemālie ki ai, kei sai pē. Ka ko e fie 'oatu pe koe'uhí ko e kei me'a heni 'a e 'Eiki Minisitā,mālō.

'Eiki Sea: Ko ia ko u fakatokanga'i hifo 'oku 'ikai ke fakafika e 'Asenita ko iá. 'A ia ko e fakatonotonu meí he Hou'eiki 'oku tonu ke 5.6. Kae toki 5.7 'a e ngāue ki he līpooti hake, Tongatapu 5 me'a mai.

Fehu'ia e lahi 'o e peseti 'o e tupu he fakatau e moa

'Aisake Eke: Tapu mo e 'Eiki Seá pea tapu ki he 'Eiki Palēmiá mo e Kapinetí. Tapu ki he Hou'eiki Nōpelé pehē ki he kaungā Fakafofongá. Sea ko u ki'i muimui atu pē he me'a mahu'inga ko eni ki he hiki, ki he tūkunga ko ē koloá. He 'oku mahino foki ko e palopalema eni ia 'oku uesia fakamāmani lahi pea a'u mai ki Tongá ni. Ka ko 'eku lave ko ē ki ai koe'uhí ko e me'a 'oku fai ki ai e tokangá ia ki ai 'i he tupú. Mahino pe foki 'oku lahi e hikí ko u kole pe 'aku ki he 'Eiki Minisitā koe'uhí ke tokoni 'aupito mai angé pea mo e 'ū koloa ko eni tautefito ko ha ngaahi koloa me'akai hangē ko e kiki. 'A e koloa ko ē 'oku pule'i ko ē 'e he ma'u mafai pulé.

He 'oku hangē ko e moá, ko 'eku 'eke pē 'oku peseti 'e fiha e tupú. He koe'uhí 'e neongo pe kehekehe, ko e totongí ia 'oku tu'uma'u pē he Potungāué ia mo e pule fe'ungá 'a e anga e fetō'aki 'a e mahu'inga 'o e moá. Ko e hā e lahi taha mo e si'isi'i taha faka'avalisi ka ko 'eke pe 'akú fakamolemole 'oku pēseti 'e fiha. Koe'uhí pe ko e sio ki he 'alu ko eni 'a e me'á. Ka ko u tui ko e peseti 'oku tonu ke tu'uma'u ka ko u 'ai pe koe'uhí ko e me'a eni ia 'oku totofu. 'Oku 'ikai ngata pe ki Vava'u ka 'oku totofu ai mo Tongatapu ni.

Pea ko e me'a eni ia 'oku hoko 'i māmani lahi ko e me'a ia na'a mau vakai 'e mautolu he'emau ō he fakataha e *World Bank*. Ko e me'a tataua ia 'oku nau talamaí, hiki ko eni e koloá 'oku 'ikai ke hiki foki e vahe ia 'a e kau ngāué. Ka ko e tupu ko ē e ngaahi pisinisi 'oku lahi ia. 'A ia ko u pea ko e me'a ia 'oku ou ki'i fehu'i pe au ki he 'Eiki Minisitā ke ki'i fai ha vakai angé ki ai kapau kuo 'osi. Ke fai ha me'a ki ai 'a e Feitu'u na mo e Kōmití, ka ko 'eku 'eke pe 'e au koe'uhí 'oku mahino ko e kaveinga eni ia 'oku mou 'osi feme'a'aki ki ai. Ko e hā e peseti tupu 'oku 'ai ki he moá, mālō.

Fakahā Pule'anga nau muimui'i ngaahi pisinisi 'oku hiki fakavalevale koloa

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa e Fale Aleá. Sea ko e 'oku mo'oni 'aupito e me'a 'oku 'omai 'e he Fakafofonga Tongatapu 5. Ko 'etau fakatātā pe eni, ko e moá ko 'ene taimi ko ē 'oku tu'uta mai ai ki Tonga ní. 'A ia ko e 'avalisi ko ē 'a e moa ko ē 'oku lahi taha hono 'omai, ko e *price* ko ē 'oku *wholesale* 'akí 'oku pa'anga 'e 60. Pea tānaki atu leva ki ai 'a e *mark up* 'a e ngaahi pisinisi 'a ia 'oku *control* pe mo ia. Pea fakatātā leva ko e ...

<010>

Taimi: 1050-1055

Lolotonga ngāue Pule'anga ki he 'isiu he hiki totongi koloa moa

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... ko e *information* faka'osi eni 'oku ma'u mai ko ē mei he potungāué hangē ko e me'a na'e 'ohake he 'Eiki Nōpelé. Puha moa 'e tahá ko e feleti ko ē ki Vava'u he 'Otuanga'ofá 'oku pa'anga 'e 30. 'A ia 'e hili leva e pa'anga 'e 30 'a ia 'oku kau ia 'i he hoha'a lahi ko eni 'a e *issue* ko ē fekau'aki mo e vaká. 'E 'alu hake leva ia 'o 90 pea lī leva atu ki ai 'a e *mark up* 'a e ngaahi kautaha pisinisi, 'oku 'alu pē 'oku mo'oni pē me'a 'oku lave 'oku me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Nōpelé 'oku 'alu 'o teau tupu.

Ka ko e kolé ia 'e Sea 'oku fakatokanga'i pē he potungāué, ko e fanga ki'i *mark up* iiki pē ia

‘oku ‘oange ‘o fakatatau ki hono pule’i ko ē he Pule Fe’ungá. Ka ko e, te mau hanga ‘o muimui’i e kau pisinisí, ‘oku ‘ikai ke totonu ia ke fu’u ‘alu ki ha tu’unga. ‘Oku mahino ‘aupito pē ‘a e tu’unga ia ko ē ‘oku ‘i ai e hikihiki e totongi e koloá fakamāmani lahi pea ‘oku uesia ai ‘a Tongá ni. Ka ko e ‘uhinga ia hono ‘omai ko ē ngaahi koloa ko ē ‘oku malava ke pule’i ‘e he Pule Fe’ungá ko hono ‘uhingá ko e koloa ia ‘oku ngaue’aki faka’aho ‘aki he kakaí, ‘oku kau ai ‘a e suka, ko e nūtolo ko e onioni ko e kapaika. ‘A ia ‘e lava pē ke ‘omai ‘e he motu’á ni e lisí ke me’a ki ai e Hou’eiki Mēmipá ka ‘oku tipeni mei hono *mark up*.

Ko e ngaahi koloa ko ē ‘oku ‘ikai ke mau hanga ko ē ‘o pule’i he *Competent Authority* pe ko e Va’a ki he Pule Fe’ungá, ‘oku totonu pē ke fai hono muimui’i he ko hono ‘uhingá ko e hiki ko ē ‘a e ngaahi pisinisí taimi ‘e ni’ihi ‘oku ‘ikai ke lava ‘o pule’i. ‘Oku ou fie ‘ohake pē pea mo e ‘uhinga, tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e kau ngāue ko ē ‘a e potungāué ke nau hanga ‘o muimui’i mo *follow up* e tu’unga ‘oku hiki ‘aki he ngaahi pisinisí ‘enau koloá, ‘oku mau tōnounou he taimi lahi ko e tōnounou fakakaungāue ke nau takai’i pea muimui’i ‘a e ngaahi falekoloá. Ko ‘ene vilo atu ko ē ‘oku nau hanga ‘o *display* mai ‘a e *price* ia ‘i he totongi kehe, pea ko e ‘osi ko iá ‘oku fakatau atu ia ‘i he totongi kehe.

‘A ia ‘oku fai ‘a e fengaue’aki mo e ngaahi kupu fekau’akí hangē ko e Potungāue Tānaki Tukuhaú, Potungāue Polisi, Potungāue Mo’uí. ‘Oku fai e fengaue’aki ‘emau ngaahi timi ‘i he tafa’aki ko ení ka ko e pole ia ‘oku fehangahangai mo e potungāué pea ‘oku mo’oni ‘aupito pē kaveinga ‘oku ‘ohake ‘e he Fakafofonga Tongatapu 5 pea ‘oku fai e ngāue ki ai ki he taimi ko ē ‘oku *mark up* ai mo e tupu ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi pisinisí, ‘oku totonu pē ke fakafuofua ‘o fakatatau mo e tu’unga ‘oku ‘i ai e fonuá, mālō ‘aupito.

‘Aisake Eke: Sea tapu pē mo e Feitu’u na mo e, fakamālō pē ‘aku pea mo e Hou’eiki Fale Alea, fakamālō pē au mālō e, ‘a e me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā. Ko e tupu ko ē ‘oku totonu ke ‘i ai ‘a e moá ‘oku tonu ke peseti pē ‘e 15. ‘A ia kapau ‘oku pa’anga ‘e 60 ‘a ‘ene ‘omai ko ē *wholesale*, tonu ke pa’anga pē ‘e 69. ‘A ia ko ‘eku ma’u ko iá koe’uhí ko e 15 na’e ‘ai hē koe’uhí pē sai ke toki me’a atu e Feitu’u na.

Ka ko u tui ko e me’a ‘oku mahu’inga hení ke vave mai he ‘oku mahino ‘aupito ia koe’uhí neongo ‘etau fai pē ngāue ia ‘a e Pule’angá mo tautolu e feinga’i ke pukepuke e totongi, ka ko e fo’i kongá ko ē ‘i he tupú ‘oku ‘i he Feitu’u na ia ke toe fai pē ha me’a ange ki ai. Koe’uhí hangē ko e lave ki ai ‘anenaí ko e me’a eni ia ‘oku hoko ia ‘i muli, mau ō ko ē ki he fakataha ‘a e *world* ‘a e Pangikē ‘a Māmaní ko e me’a ia ‘oku hokó. Kae kehe ka ‘oku fakamālō atu pē ka ko u tui ko e me’a eni ‘oku tau totofu kotoa ai ke fai pē ha tokangaekina ‘a e kaveinga ko iá ‘Eiki Sea. Mālō.

Ngāue Pule’anga ke solova palopalema fekau’aki mo e koniteina

‘Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Feitu’u na Sea, tapu mo e Fale ‘eiki. ‘Eiki Sea hangē pē ko ia ko e me’a ko ē na’e me’a ki ai ‘a e Minisitā Fefakatau’akí, na’e fai e sio ki he palopalema ‘oku hokó mo ha founga ke solova ‘aki. Ko e me’a ko ē na’e fakamatala he taimí ni a’u mai ki ai he taimi ní ne fai e alea pē ia ‘i loto ‘i he kautaha *FISA* mo e tokotaha Siaina ke ne totongi ‘e ia e ‘ū koniteiná pea toki ‘i he Siainá leva pe ko hai ‘oku loto ki ai mo ‘ene feleti ke ‘ave, ‘a ia ko e me’a ia ‘oku fai ki ai e ngāue ‘i he taimi ní ko hono feinga ke solova e me’a ko iá.

Ko e ua ki ai Sea ko e ‘ū koniteina ko ē ‘oku fa’o ‘i he loto vaká ‘oku totonu ke koniteina ‘e fiha. Ko e vaeua pē ‘o e ‘ū koniteina ko iá ‘oku lava ke ngaue’aki, vaivai ‘a e *maintenance* ke *repair* ‘a e ‘ū koniteiná ke lava ngāue’aki kotoa. ‘A ia ko e lele ‘a e vaká ‘oku ‘ikai ke *full*

capacity pea ‘oku fiema’u ke fai e ngāue ki ai Sea. ‘Oku kole atu ki he Fale ni, tuku mai ke fai e ngāue ko ení ke maau kae toki fakahoko atu. Mālō Sea.

‘Aisake Eke: Sea faka’osi pē mu’a fakamolemole, tapu mo e Feitu’u na ‘i he me’a ko ení. Ko e hūfanga atu ‘i he Fale Aleá. Ko e me’a eni ‘oku hoko ko eni ‘i he vakai ko eni fakamāmani lahi na’e, ‘i he fakataha nau ‘alu ki aí, ‘a e mafai ko ē hangē ko e *monopoly* ‘a e tokotaha pē ia ‘oku ne hanga ‘o pule’i. ‘A ia ‘oku mahino ‘aupito ia ‘i he hū ko eni ‘i he koniteiná, kautaha pe ia ‘e taha. ‘A ia ko ‘eku ‘ai ...

<002>

Taimi: 1055-1100

‘Aisake Eke: ... me’a eni ia ku o hoko, ko e ha ‘a e mafai ko ē tokotaha ia ke ne pule’i ‘a e mafai ‘a ia ka ‘oku ou sio pē ‘oku hoko pē mo tautolu ai, ‘ai pē fo’i mafai ia ‘e taha koe’uhi fakatau kātoa pē koniteina pea fa’iteliha ia hono hiki.

Ka ‘oku ou fakamālō atu au he ngāue ‘oku fai koe’uhi ko e tokangaekina pē kiate kitautolu Sea, mālō.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11.

Tokanga ‘oku fu’u ma’olunga hiki totongi puha moa ‘i Vava’u pea ‘oku tofuhia pē mo ‘Eua he palopalema tatau

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. ‘Oku ou fie fakamālō au ki he ‘Eiki Nōpele ‘i he ‘ohake ‘a e me’a ko eni he koe’uhi ‘oku ‘ikai ke ‘i heni ‘a e Fakafofonga ‘o Ha’apai, tatau pē 12 mo e 13, ka ‘oku ou tui te mau hoha’a tatau. Ko ‘Eua ‘oku lolotonga pa’anga ‘e 78 ai ki he 82, ko ‘ene tu’u ‘a’ana ia ko ia ko e līpooti ko ē ‘a’aku ko ē ki he Fale Alea he, na’e ‘osi ‘omai foki ia ‘i he ta’u kuo ‘osi, ‘oku ‘asi mai ai ‘a e hanu ko ē ‘a e kakai ki he koloa, ‘a ia ‘oku ‘i ai ‘a e *mark up* peseti ‘e 15, pea ‘oku toe ‘i ai foki mo e 15 ia ko e *CT*, pea ‘oku toe hū loto foki ai mo e totongi ko eni ko eni e vaka, ‘a ia ko ‘eku talanoa pē eni ia ‘i he fu’u, sai ‘a Tongatapu ia he ‘oku tū’uta pē heni ‘a e koloa ia pea fakatau ai. Ko e feinga ko ē ki motú ‘oku ‘i ai foki homau vaka ‘oku ne ‘ave ‘a e ngaahi puha moa, ka ‘oku ‘ikai ke fu’u ‘ai ia ‘o hangē ko e me’a ko eni ‘oku talanoa ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele, ke pa’anga ‘e 30 ki he puha moa hono fu’u ‘ai pehē’i ‘oku fu’u fakavalevale ia masi’i. Tau ki’i tahataha hifo ke ngali ‘oku fakakalisitiane ‘etau me’a.

Ko e fu’u 78 ia ko ē ‘oku fu’u fakavalevale ‘a ‘Eua ia, ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pē ‘oku fiha ia ‘i Ha’apai, ka ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku ki he ‘Eiki Minisitā pē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha *formula* ia ke ‘oange ki he ka u pisinisi he ko ‘etau talanoa ko eni ki he kau pisinisi, ko ‘etau talanoa ki he kau Siaina, ‘oku nau pōto’i kinautolu hono fai ‘a e me’a ko eni ‘a e hū mai ko ē ko e pehē pē ‘oku ‘i ai ‘a e hiki ‘o e totongi ‘o e koloa, hiki ‘enau, ‘oku ‘i ai ha hikihiki pē ko e *inflation*, nau hiki ‘enautolu ‘a e koloa, ‘o laka ange ia ‘i he hiki totonu ko ē ‘o hangē ko e me’a ko ē ‘oku fakamatala ‘e Tongatapu 5. ‘Oku nau hanga ‘enautolu ‘o ngāue’aki ‘a e fa’ahinga tu’unga pehē ke toe tānaki ai ha’anau me’a ‘oku ki’i lahilahi.

Tokanga ki he kei lahi fakatau sipi ngako hili ne 'i ai Lao ne fakapaasi he Fale Alea

Ko e me'a 'e taha 'oku ou tokanga ki ai 'Eiki Sea he koe'uhi 'oku fekau'aki pē eni mo e 'ū me'a kehe ko ē ki he kiki faka'aho. Na'e 'osi 'i ai 'etau lao fekau'aki mo e me'a ngako, ka ko eni na'a ku 'i 'Eua he Sapate, kai hake ki'i lū mahalo ko e ki'i me'i sipi ia 'e taha na'e kanomate ko e toenga ko e fu'u ngako. 'Oku hā mai 'i he ngaahi līpooti 'a e me'a fakatu'utāmaki taha ko eni ki he sino ko e suka, mo e ngako 'oku 'ikai ke u sio au ia 'oku fai ha ngāue ia ki ai ke fakapapau'i 'i he hū mai ko eni 'a e koloa, ka 'oku ou feinga ke 'eke ki he 'Eiki Minisitā pē ko e ha ha'ane tali ki he tu'unga ko eni ko ē pē 'oku 'i ai ha *formula* ke 'omai ke ngāue'aki pea 'ilo 'e he kakai ke nau ō atu ko ē 'oku fu'u mamafa pea nau fika atu mo nautolu ki he totongi tonu, he 'oku ke pehē foki 'e he Feitu'u na ia 'oku hili ē, pea hili ē, hili mo ē, ka ko e hā 'e ko e, fiha 'a e puha moa 'oku totonu ke 'i ai, ke ngata ai 'i 'Eua. Ko e 'uhinga kae fakaholoholo hifo ai mo e totongi vaka mo e me'a ko ia, na'a a'u ia ki he tu'unga 'oku 'ikai ke toe lava 'a e 'ū koloa ko eni 'o fakatau 'e he kakai kuo a'u ia ki he tu'unga 'oku fu'u mamafa.

Pea ko e taha Sea 'oku ou tui ko e ola eni ko ē ko ē 'a e holo ko ē mahu'inga ko ē 'etau pa'anga, 'o a'u ia ki he tu'unga 'oku fu'u vaivai kuo tāvaivaia ia he ko ē ko e a'u mai puha moa na'e pa'anga 'e 20 ko ē mei 'Amelika, 'o a'u mai ia ki heni kuo pa'anga ia 'e 60.

Kolea ha fakamatala mei he Pule'anga ki he founga ngaue ne ngaue'aki ki he totongi 'o e puha moa 'i Tonga ni

'Oku ou tui ko e 'ū me'a ko eni 'oku fekau'aki pea 'oku tonu ke ngāue ki ai 'a e Pule'anga ke tala mahino mai kia kitautolu ko e hā 'a e me'a 'oku hoko, ko e ha 'a e fokotu'utu'u ko ē 'oku fai pea mo e ha 'a e me'a 'oku fekau'aki pea mo e me'a hangatonu ko eni ko e koloa 'oku ma'u faka'aho ko ē 'e he kakai.

Ka 'oku ou fie 'eke pē ki he 'Eiki Minisitā pē ko e, ke 'ai mai angé pē ko e puha moa 'oku totonu ke fiha 'i Niua, fiha 'i Vava'u, fiha 'i Ha'apai pea fiha 'i 'Eua, kae fai ha ngāue ia ki ai 'a e Pule'anga, pea 'ikai ngata ai pea lava 'e he kakai 'o ōatu 'o talaatu ki he falekoloa 'oku ta'efakalao eni he 'oku 'ikai ko e totongi totonu ia.

Kole Pule'anga ke tukuange ke mai ha'anau tali ki he hoha'a ko eni fekau'aki mo e puha moa

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō Sea. 'Oku hangē pē ko ia na'e, tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Sea. Hangē pē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga, 'oku 'ohake 'e he Fakafofonga fika 5, 'oku 'i ai pē 'a e founga ki hono *mark up* mo e ngaahi peseti, ka ko e moá foki 'oku kehekehe hono 'omai 'a ia 'oku 'i ai 'a e ngaahi puha 'oku kilo 'e 15, 'oku 'i ai 'a e puha 'oku kilo 'e 20, 'oku 'i ai 'a e puha 'oku kilo 'e 10, pea mo e ngaahi *quality* kehekehe 'oku 'omai ai hangē pē ko ē na'a ku lave kimu'a, ka ko e vakai pē ki he Fakafofonga 'Eua na'a 'oku fu'u mamafa pē feleti 'enau vaka 'anautolu, na ko e 'uhinga ia 'oku hiki ai 'a e moa, pea ko e tahá pē he kapau 'oku nau pehē 'e toe ki'i holoki, pea ki'i holoki hifo pē mo e feleti na'a ala tokoni.

Ka ko e 'i he taimi tatau 'oku 'i ai pē 'a e faka'apa'apa lahi ki he me'a 'oku 'ohake 'e he Fakafofonga 'Eua, 'oku mo'oni 'aupito, ka ko e tuku mai mu'a ki he potungāue ke mau hanga 'o 'omai ha'amau tali ki ai, 'i he 'aho ni 'aefiafi ange ki he tu'unga mo e *formula* 'oku fai'aki. 'Iakai ke u 'i heni 'iate au ia Sea 'a e *detail* ...

<005>

Taimi: 1100-1105

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ...Ko e me’a ko ē ‘oku mahino ‘oku ‘i ai ‘a e *CT* peseti ‘e 15 ‘oku ‘i ai *markup* peseti ‘e 15 pea fetukuaki ai pē ‘i he kehekehe ‘o e natula ‘o e koloa ‘oku ‘omai he ‘ikai ke tatau ‘a e totongi ia ‘o e puha moa ‘oku ‘omai mei ‘Amelika mo e puha moa ‘oku ‘omai mei Nu’usila mo ‘Asitelēlia ‘oku kehekehe kātoa. Pea mo e kilo, kilo ‘e 10 kilo ‘e 20 kilo ‘e 15 ‘oku kehekehe pea ko e kau fakatau pē ko e kau kasitoma ‘oku tāketi’i pē ‘e nautolu e kalasi moa te nau fakatau ‘oku nau fiema’u, ka ko e tokolahi taha e kakai ‘o e fonua ko e si’I kakai masiva ia ‘oku nau ...ha fa’ahinga moa pē ia ‘oku nau hanga ‘o fakatau. ‘A ia ko e me’a ia ‘oku tau tōfuhia kātoa ai pea ‘oku ‘ikai ke pehē ‘oku mau fokotu’u atu mei he Pule’anga ‘oku mau ta’ekau ai homau ngaahi vāhenga. ‘Oku tau kau kātoa ‘i he heka he vaka ko eni ‘a e uesia ‘a ‘etau ngaahi kāinga ‘i he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e hikihiki ‘a e totongi ‘o e koloa pea ke tau fakatokanga’i pē ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi ta’au fakamāmani lahi ‘oku ‘ikai ke tau lava ‘o mapule’i ‘o kau ai ‘a e ngaahi me’a ‘oku hoko ‘i he tau ‘i he halanga vaka ‘oku tau ngāue’aki ‘ikai ke tau mapule’i ‘a e fetō’aki ‘a e vaka ‘i he’ene ha’u ki Tonga ni mo e totongi ko ē feleti.

Ko eni ko e fakamatala fakamuimitaha ‘oku ma’u mei he potungāue na’e toki kamata hono hiki ‘e he ‘Otuanga’ofa ‘enau feleti ‘i he uike kuo’osi. Pea ko u tui pē mahalo ko e fakakaukau eni ia ‘e tokoni mai ai ‘a e Fakafofonga ‘Eua pehē ki he Fakafofonga e Ongō Niua ke tukuhifo e feleti kae uta ā e moa ia ‘i he’enau ngaahi kautaha vaka ki motu mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea fakamālō he tali ko eni ka ko u tui lahi kapau ‘e ‘omai e lisi ke tau toe talanoa’i. Ko e tafa’aki ko eni ki he totongi vaka ‘oku ou tui au ia ‘e lava pē ia e fengāue’aki ia mo e ngaahi kautaha vaka hangē ko e kautaha vaka ‘amautolu ki ‘Eua pea mo e kautaha vaka ko eni ‘a e Fakafofonga Niua ki Niua he ‘oku mahu’inga ‘aupito ke tau *factor* fakalelei ki loto ‘a e totongi kae lava ‘o ...he ko e kau eni ‘i he me’a ko eni ‘oku tau ui ko e *basic*, ko e *basic* eni ka ‘ikai ma’u ha ki’i me’a ia hangē ko e mahoa’a ko e ki’i me’i suka ko e laise. Ko e ‘ū me’a eni ia ‘oku tonu ke tau ...ko e fo’i kato eni ko ē ‘e fa’o ki ai e me’a ko ē ‘e ma’u ‘e he tokotaha masiva ‘i he koloa. Toengā ia pea tau toki tuku ia ki he kau pisinisi ke nau ...ka ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i fo’i falukunga koloa ko e ngaahi falukunga koloa ia ko ē ‘oku tonu ke tau talanoa lelei ki ai ko hono *cost* he koe’uhí ko e kautaha vaka ia ‘oku ‘i ai foki ‘enau ngaahi nō ‘anautolu ke tā, ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pē ‘oku fiha e fu’u nō ia ‘a e ‘Otuanga’ofa ke tā he toho ko eni na’e toki ‘osi. ‘Oku ‘i ai mo ‘emau nō ‘amautolu ia ke tā mo ia, ka ‘oku nau tau’aki ‘oho ka ‘oku ‘ikai ke tau fekaukau’aki pē *co-ordinate* fakalelei ‘etau ‘oho ko ia ko ē ki he fo’i me’a tatau.

Ko hono ola ‘o’ona ia ‘e fua he ngaahi ‘apí ia ‘a e ola kovi ko ē ‘o e fo’i me’a ko ia, ka ko u fokotu’u atu pē ia ‘Eiki Minisitā pea mo e Pule’anga ke fai mu’a ha fengāue’aki fakataha mo e ngaahi kautaha vaka tautautefito ki he kautaha vaka ko eni ‘amautolu kautaha vaka ko ē ‘a e Fakafofonga Niua, sai pē mou kautaha vaka ‘amoutolu ‘oku mou lava pē moutolu ‘o pule’i, kae talaange ke ki’i tukutukuhifo hangē ko ē ‘oku ki’i saisai ange. Kae fai ha ngāue fakataha mo e kautaha vaka ke *factor in* ‘a e peseti ‘e 15 ko e tupu *factor in* fakalelei hifo peseti ‘e 15 ko e tukuhau. Toe ‘ai mo e *transport* ‘i loto pea ko ‘ene kakato ko ia ‘oku tau ma’u ha fo’i *price* ‘oku fea pea mahino. Ko e me’a mahu’inga ke mahino ngofua ki he tokotaha fakatau ko ‘ene ‘alu atu ko ē ‘oku ‘ova ai, ‘oku ne lava ‘o tala ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ia ‘oku fai he tokotaha pisinisi ‘oku ‘ova ia he me’a ko ē na’a tau aleapau ki ai. Pea ko u fakamālō ki he Minisitā ‘ai ke ‘omai

e lisi ke tau sio ki ai mo fokotu'utu'u ha *formula* 'oku *fair*, *fair* ange ke lava e ki'i falukunga koloa ko eni 'oku kai faka'aho he ngaahi fāmili.

'Eiki Sea: Kātaki pē 'Eua 11 ko u tui 'e tokoni ki he ngāue 'a e potungāue kapau te ke 'omai 'a e feleti ko ē homou vaka 'Eua.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea 'e 'omai ka ko u tui 'e 'omai pē mo e Fakafofonga 17 mo 'ene feleti ke mau sio ki ai.

'Eiki Sea: Ko ia 'e me'a e 'Eiki Minisitā 'o 'omai 'ene *formula* mo 'ene ngaahi mahu'inga mei he potungāue ka ke 'omai 'e koe ho'o feleti ke tānaki'i ke tau toki sio ki ai.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea 'e 'omai mo ia mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Nōpele Ha'apai 1 'o kātaki Fakafofonga e Ongō Niua.

Vātau Hui: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea tapu pea mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale 'Eiki ni. Tuku mu'a ke u hao atu ai pē hē Sea pea ko u tui na'a ku fa'a fakahoha'a pē foki he ngaahi totongi ko eni kimu'a 'i he taimi ko ē na'e fengāue'aki ai 'a e vaka ko ē 'a e Pule'anga he'ene kei lelei ki Niua. Na'a mau 'osi a'u mautolu 'o pa'anga 'e 30, 35 e puhamoā hono feleti ki Niua Sea. 'A ia kapau na'e pehē pea 'oku toe taha hake ai pē mo e totongi ia 'o e ngaahi koloa.

Ko e a'u mai ki he mahu'inga ko eni 'o e feleti ko eni kapau ko e tu'unga eni e feleti he taimi ni mahalo 'e toe taha hake ...

<007>

Taimi: 1105-1110

Vātau Hui : ... mo Niua ia mei he 30 na'a taha hake ia ki he 50 e puha moa 'o toe lava pē mo e puhamoā kakato ia 'e taha Sea. Ka kuo mau feinga foki homau vaka ke mau ki'i ta'ota'ofi hifo foki ke nofo hifo 'i lalo. Na'a mau hanga 'o tukuhifo pē puha moa ke ki'i fe'unga pē mo e ivi e kāinga. Ka 'oku ou tui ko e 'u me'a ko ia ko e 'u me'a fakapisinisi pea 'oku ou tui au ia 'e 'Eiki Minisitā 'oku 'i he Feitu'ú na. Te mau feinga ke 'omai pea mo 'emau totongi ke fakatatau angé pea mo e ngaahi totongi ko eni.

Fakamālō'ia e tokanga na'e fai ki he palopalema fehanganagai mo e ongo Niua

Sea ko u fakamālō lahi heni ki he 'Eiki Nōpele 'ene hanga 'o 'ohake 'a e palopalema ko eni 'oku lolotonga fekuki pea mo e kāinga ko ia e Ongō Niua. Ko e mo'oni e mo'oni na'a mau folau atu, neongo ko e lipooti te mau hanga 'o fakahū mai ia ke si'i kau atu ai pē Sea mu'a 'i hono 'asenita ki 'apongipongi pea 'oku 'i he Feitu'ú na pē. 'Oku ou tui ko e Kalake ena na'a mau o 'oku na lolotonga ngāue ki ai.

Ko 'eku hoha'a pē 'a'aku ia Sea ki he kole ko ia na'e fai 'e he 'Eiki Nōpele koe'uhi ko e 'Otuanga'ofa ke lele ki Niua. 'Io 'oku 'i ai 'emau faka'amu pehē ke 'i ai ha'ane fo'i lele tu'o taha pē tu'o 2. Ko u tui ko e Hā'ele ko ia 'a e Tama Tu'i ki he *Show* 'e 'ikai ke ta'efiema'u lahi 'aupito ai 'a e vaka ia ko ia 'a e 'Otuanga'ofa. Ka ko hono ki'i pangó Sea ko e uafu. Te tau 'oatu pē 'etautolu e vaka lelei pea 'oatu pea mo e vaka ka ko e motuhia ko ē 'a e uafu he'ikai lava e *forklift* ia 'o toe lele ki 'uta, ko 'ene hifo pē 'ana 'o lele pē kimu'a mo lele kimui he ki'i

fo'i mita ko ia 'oku kei tu'u ai e uafu he taimi ni. 'Oku 'alu atu e uafu ia 'o motu pea he 'ikai toe lava ha lele ia ki 'uta. 'Oku fetuku tangata 'o 'oatu ia 'o fokotu'u pea 'osi ko ia toe 'ave ki he me'alele 'o fetuku ai ko ē ki 'olunga. Sea 'oku 'amanaki ke fai foki 'a e *Show* 'i Siulai, pea ka 'ave 'a e me'alele 'a e Tama Tu'i 'oku 'ikai ke mau 'ilo pē 'e fēfē'i he ko e motu ko ē 'a e uafu ia 'oku.. 'E toki 'omai 'emau lipooti ke me'a ki ai e Feitu'ú na pea mo e Hou'eiki Mēmipa e Falé ni. He 'oku tu'unga faka'ofa 'aupito e uafu ko ia e kāinga 'o Niuafu'ou. Pea 'oku nofo pē ia honau lotó 'i he 'aho kotoa pē mo e talu ē mei he 2020 nai 'ene motu 'a e uafu 'o a'u mai eni ki he 'ahó ni, 'oku te'eki pē ke fai ha ngāue ia ki ai Sea.

Na'a ku fanongo pē 'oku fai e ngāue ki ai mei he *World Bank* ka ko u tui ko hono fakavave'i 'oku 'i he Pule'anga pē ia. Ka 'oku 'i ai pē kole ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Kapineti na'a toe vave ange ko hono 'uhinga kae fakakakato telia e *Show* koe'uhi ke lava ha me'alele 'o fakahifo ai. 'E 'ikai ke lava ha me'alele ia he taimi ni he 'oku 'alu atu ia 'o motu pea 'osi ko ia pea he 'ikai toe lava ha me'alele ia 'o fakahifo 'i he tu'unga ko ia he taimi ni. Ko ia Sea 'oku 'oatu 'a e ki'i ongoongo ko ia pea 'oku ou faka'amu pē 'e toki 'omai 'emau lipooti ke fakaa'u atu ke me'a ki ai 'a e Feitu'ú na pea mo e Hou'eiki Mēmipa e Falé ni. Mālō e ma'u faingamālie Sea.

Tu'utu'uni 'Eiki Sea ke 'omai Potungāue Fefakatau'aki ki Fale Alea he 2:00pm Tusite 'a e 'u fakamatala fekau'aki mo e hiki totongi puha moa

'Eiki Sea : Hou'eiki 'oku lolotonga fai e feme'a'aki he puhamoā ko eni kuo kole 'a e Fakafofonga Niua ia 'ene uafu. Ko u kole atu Hou'eiki ke tau nofo pē he 'asenita. Ko e me'a na'e 'ohake 'e he Fakafofonga Nōpele 'o Vava'u ko e mamafa e moa 'i he Ongō Niua. Pea na'e kole 'e he 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fefakatau'aki ke tukuange ha faingamālie ke toki foki mai mo e ngaahi fakamatala 'a e Potungāue. Te u kole atu pē ki he 'Eiki Minisitā ke fakakakato mai ia he houa efiāfi 'apongipongi 'i he 2:00 ko e taimi fe'unga pē ia ke fakakakato mai ai ho'omou ngaahi fakamatala 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Mālō 'Eiki Sea, 'io te u fakakakato mai 'apongipongi he 2:00.

Ngaahi fakamatala ke fakakakato mai he Potungāue Fefakatau'aki fekau'aki mo e totongi puha moa

'Eiki Sea : 'A ia ko e me'a ko ia 'oku fiema'u Hou'eiki ke 'omai e mahu'inga e koloa 'a ia ko e moa ke 'omai e fakaikiiki pa'anga ki he kilo, koe'uhi 'e makatu'unga ai e *mark up* peseti 'e 15 pea mo e *CT* tānaki ki ai peseti 'e 15. 'A ia ko e *formula* eni Hou'eiki ko e mahu'inga e koloa tānaki ki ai e feleti hilifaki ki ai peseti 'e 15 hono tānaki ko ē e koloa mo e feleti tānaki fakalūkufua 'a e *mark up* 'a ia ko e peseti 'e 15 ko ia toe tānaki hilifaki 'i 'olunga e *CT* peseti 'e 15 ki he koloa feleti mo e vaka. Toki fakatonutonu mai pē 'Eiki Minisitā Pa'anga kapau 'oku hala 'eku ma'u. 'A ia ko e 'uhinga ia 'oku hiki tō ai e koloa Hou'eiki...

<008>

Taimi: 1110-1115

'Eiki Sea: ... koe'uhí ko e hiki ko ē feleti 'oku 'omai he pongipongi ni 'oku pa'anga 'e 30.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ko e ko e ki'i tānaki atu pē ki ai he na'e 'ikai foki ke 'i ai ha

lave ia ki he tute ko ē 'oku 'ai ko ē he uafu he 'oku tonu foki ke kau mo ia 'i he *formula* ko eni ko e hā e *component* tahataha.

'Eiki Sea: Ko 'etau talanoa pē eni ki hono uta fakalotofonua 'a e moa 'a ia ko e tute 'oku 'osi 'i loto ia he mahu'inga ko ē e koloá. Ko e tñaki eni e feleti ko ē hono 'ave ki 'Eua, Ha'apai, Vava'u mo e Ongo Niua.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea he ko e ...

'Eiki Sea: 'O makatu'unga e pēseti 'e 15 ko ē *markup* ko ē e falekoloa ko ē he 'otu motu mo e hilifaki ko ē *CT* ko eni Pule'anga.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea mālō he ko 'eku 'uhinga 'a'aku ia kapau leva 'oku a'u ki he tu'unga 'oku totonu ke to'o e tute kae ma'ama'a ai pea ko ha fo'i *option*.

'Eiki Sea: Ko 'eku ma'u 'oku 'ikai ke tute e moa ia. Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ke to'o e feleti ko ē 'ū vaká kapau 'oku 'uhinga e Fakafofonga ke ...

Taniela Fusimālohi: Ko e 'uhinga foki Sea he ko e taha ia na'a tau ō mai he ta'u kuo 'osí 'oku 'osi tuku ange e fo'i lao 'e he Pule'anga ko hono hiki e moá. Ko e 'uhinga ko ē hono hiki e moa he 'oku ma'u e pa'anga lelei ia ki he ki he patiseti ko e me'a ia 'oku kai lahi taha ko ē 'e he kakai masiva ko 'eku 'uhinga eni kapau 'e to'o ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e ...

'Eiki Sea: 'Eua 11 ko eni 'oku fakatonutonu ko ē he 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Fakatonutonu atu 'e Sea ko e kole eni ki he Fakafofonga ke, ke talamai angé pē ko e lao fē na'e 'omai ke hiki e moa? Sea ko e me'a pē 'e taha 'oku kole atu he motu'a ni ke ke laumālie lelei pē mu'a e Fale ko e *Competent Authority* 'oku 'i ai hono lao na'e fokotu'u 'aki pea ko e Pule Fe'unga 'ikai ngata ai 'oku 'i ai e kau fakafofonga mei he kakai 'o e fonua kuo fili ki he Poate ko eni. Pea na'e tu'o fīha 'emau hanga 'o kole mai ki ha Fakafofonga mei he kau Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí ka na'a nau femou'ekina ke fakakakato e Poate ko eni. 'Oku 'i ai hono laó ko e fakamanatu atu pē Sea na'a faifai kuo tau ngāue ta'efakalao ke 'omai e fatongia e *Competent Authority* ke fai 'e he Fale Alea. 'Oku lipooti mai pē ia 'i he lipooti fakata'u 'a e potungāue na'a faifai kuo tau fekolosi'aki 'i he ngaahi tu'utu'uni fakalao ki hono fokotu'u ko eni 'o e kautaha ko eni. Ka ko e kole ko ē 'a e Fale mo e Feitu'u na 'Eiki Sea te mau lava 'e mautolu 'o 'omai kakato kau pē ai mo e me'a ko eni 'oku 'uhinga mai ki ai e Fakafofonga kapau 'e kau mai ai pē ko e hā e tute. Ka 'oku, 'oku mau tui pē 'oku mahu'inga 'aupito 'eni ki he fonua fakalukufua kae tuku mai ke 'omai he 2:00 'apongipongi 'Eiki Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea mālō ka ko 'eku 'uhinga ia he koe'uhí fakamolemole pē kapau 'oku hala 'eku ma'u ka na'a tau fakataha ko ē 'i he ta'u kuo 'osi na'e 'omai e lao ia na'e fakamo'oni ia he 2021 ki hono ki'i toe taha'i hake 'a e 'a e tute ko ē 'oku 'ai 'i he 'ū koloa pea ko 'eku ma'ú na'e kau ai 'a e moa.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

'Eiki Sea: Ko ia, 'Eua 11 toki 'omai e ngaahi fakamatala ko ia 'apongipongi ke kakato e ngaahi me'a ko eni 'oku fiema'u ke tau me'a ki ai.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea mālō ka ko e fakamanatu atu pē 'oku totonu pē ke tau sio ko e hā 'a e 'ū, 'ū *component* ko ē pea a'u ai e me'a 'o pa'anga 'e 60 'ene tū'uta ko ē homo mai ko ē mei he uafu.

'Eiki Sea: Ko ia 'Eua 11 ko 'eku fakamā'opo'opo atu eni me'a te tau sio ki ai he 2:00 'apongipongi.

Taniela Fusimālohi: Ko ia mālō 'aupito.

'Eiki Sea: 'Omai e me'a ko ia ke tānaki mai ki he 'etau feme'a'aki 'apongipongi, ko 'eku fakamanatu pē 'a'aku ia mo fakama'ala'ala e 'ū me'a ko ē ke tokanga ki ai e 'Eiki Minisitā 'a ia ko e mahu'inga e koloa, 'oku tānaki ki ai e feleti ko e *markup* pea mo e *CT* mo e, mo e me'a kehe na'e 'ohake he fakamatala 'a e 'Eiki Tokoni Palēmia fekau'aki pea mo e alepau e *FISA* pea mo e kautaha Siaina ki hono fakatau kātoa nautolu e 'ū koniteina 'o toki fa'o ki loto. 'A ia ko e feleti 'oku totongi ia ki Siaina mahalo na ko ha 'uhinga ia 'oku fiema'u ke fai ha tokanga makehe 'oku 'ikai ke 'i ai ha mafai e *FISA* ki he koniteina 'a e kautaha Siaina 'oku fakafonu ai 'a e moá 'o ma'u, ko 'eku mahamahalo pē ko e 'uhinga ia 'oku hiki ai e feletí ka 'oku tonu pē ke fai ha tokanga ke 'omai ha fakamatala ki ai.

Lord Tu'ilakepa: Sea, ko u fakamālō atu ki he Feitu'u na hono fakafoki mai ki he fokotu'u 'a e motu'a ni. 'E Fakafofonga 11 'oku ou kole atu ki he Feitu'u na 'oua te ke toe taki 'a e Fale ke mama'o mei he me'a ko ē 'oku fiema'u ko ē ke faí. 'A ia ko e me'a ko ē 'oku fiema'ú 'a eni 'a e me'a ko ē 'oku ke me'a mai 'Eiki Sea. Ko e 'uhinga e hiki 'a e puha moa 'i Vava'u ko e feletí. Ko ia pē. Pea ko e me'a 'oku kole ai ki he ngaahi vaká 'oku 'ikai ke mau lau mautolu ki he tute. Pea ko e me'a 'e taha 'oua 'e fa'a 'ai pē me'a kotoa ke to'o e tute ke to'o e tute kae fēfē fonua? 'Oku 'ikai ko e 'uhinga e me'a 'a e kau Minisitā ia hē pea pehē ko honau 'api tupu'a pē ko 'enau koloa 'ikai ko e koloa ia e fonua 'oku nau me'a ko ē ai. Pea fai fakapotopoto'i pē. Kapau he'ikai ke tau to'o e tute 'e uesia 'a e Pule'anga.

Ko u kole atu Fakafofonga Fika 11 ke ke ke fakamolemole pē e Feitu'u na tau fakaanga pē ki he Pule'anga pea tau fakapotopoto pē koe'uhí ko e tu'unga ko ē 'oku 'i ai e fonua he taimi ni ko e tu'unga fakatu'utāmaki 'aupito. Ko e me'a pē 'oku mau ongo'i 'e mautolu hā e me'a 'oku mamafa hiki pa'anga 'e 30 ko e ki'i me'a fo'ou eni 'oku me'a mai e Minisitā fakatau e koniteina he kau Siaina pea hiki e puha moa ki he kau Siaina pa'anga 'e 30 pea uesia leva e kakai 'o e fonua ko u kole atu Minisitā 'oatu ki he Feitu'u na pou pou atu ke 'omai he 2:00 'apongipongi pē ko e hā 'a e vave taha kae 'omai ke fai mo tali ki he kakai 'o e fonua 'Eiki Sea pea tau hoko atu mālō.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki koe'uhí ko 'etau taimí kole atu ke tau mālōlō.

(Pea na'e ki'i mālōlō ai)

<009>

Taimi: 1140 – 1145

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea Fale Alea

Tu'utu'uni ki he Pule'anga ke fakakakato mai ki Fale Alea ngaahi fakamatala fekau'aki mo e hiki totongi puha moa

‘Eiki Sea: Mālō ho'omou Laumālie Hou'eiki, ko u fakamālō atu ki he Fakafofonga Nōpele mei Vava'ú hono 'ohake e 'isiū ko eni ki he puha moá e 'otu motú pea ko eni 'oku tau tuku ki he 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fefakatau'akí ke toki 'omai e ngaahi fakamatala ko eni mei he'ene Potungāue 'apongipongi he 2. Pehē foki ki he ngaahi fakamatala mei 'Eua 11 fekau'aki pea mo e feletí 'i 'Euá.

Līpooti Fakata'u 'a e Potungāue Fakamaau'angá 2021/22

Te u kole ke tau foki mai ki he'etau 'Asenitá, ko e Līpooti Fakata'u 'a e Potungāue Fakamaau'angá 2021 – 22. Kole eni ki he Kalaké ke ne lau mai e tohi fakahū mai'aki e lipootí.

Tokoni Kalake: 'I he 'ulu'i tohi pe ko ia Potungāue Fakamaau'angá

'Aho 31 Ma'asi 2023

'Eiki Sea Fale Alea 'o Tonga
Nuku'alofa.

Tangata'eiki,

'Oku ou faka'apa'apa mou fakahoko atu ki he Feitu'u na 'o fakatatau ki he kupu 51(5) 'o e Konisitūtone 'o Tongá 'a e fakamatala fakata'u 'a e Potungāue Fakamaau'angá ki he vaha'a taimi 'aho 01 'o Siulai 2021 ki he 'aho 30 'o Sune 2022 ...

<010>

Taimi: 1145-1150

Tokoni Kalake: ...

Faka'apa'apa atu,

.....
Samiu Kuita Vaipulu
'Eiki Minisitā 'o e Fakamaau'anga & Pilīsone

‘Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu atu ki he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā, fakatapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki e fonuá, fakatapu foki ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. 'Eiki Sea ko e Līpooti eni 'a e Potungāue Fakamaau'angá, 'oku 'i ai mo e fakamatala 'a e Komisoni Filí ka na'e 'osi tali foki e lipooti ia ko ē 'a e Komisoni Filí pea 'oku 'i heni mo e fakamatala Lipooti 'a e Potungāue Pilisoné. 'Eiki Sea ko e ngaahi kakato pē ena 'o e fakamatalá pea na'e fai pē feinga fakapapau'i ko e kakato 'o e fakamatala ko ení 'oku fakatatau ia ki he tu'utu'uni ho Fale 'eiki 'Eiki Sea. Pea 'oku tuku atu pē ka 'i ai ha fehu'i 'Eiki Sea, fai pē hano feinga ke tali atu. Mālō.

‘Eiki Sea: 'Eua 11.

Fokotu'u tukuhifo ke alea'i he Komiti Kakato Lipooti Fakata'u Fakamau'anga 2021/2022

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko e fokotu'u atu pē mu'a ke tukuhifo eni ia ki he Komiti Kakatō 'aki pē 'a e 'uhinga ko ení 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai 'ene fakamatala mahu'inga heni ko e ngaahi sitetisitika ko ē ki he lahi ko ē faihiá pea mo e ngaahi fakatonutonú pea mo e tafa'aki ko eni ko ē ki hono lesisita ko ē 'o 'etau fā'elé pea mo e pekia. He 'oku 'i ai 'a e me'a lahi ia 'oku hā mai he ngaahi lipooti ia ke, ko u tui 'oku tonu ke fai ki ai 'etau tokanga ko e tokolahi ko ē hotau kakaí mo e me'a ko ē 'oku tau ma'ú. Ka 'oku toe kanoni'aki Sea 'a e me'a ia heni 'oku hā mai heni fekau'aki ia mo e me'a ko eni 'oku tokanga mai ki ai e 'Eiki Fakamaau Lahí. Ko e ta'u kuo'osí na'e tokanga mai e 'Eiki Fakamaau Lahí ke fai ha me'a ki he ngaahi totonu faka-Konisitūtone 'a e kakaí ke fakafofonga'i kinautolu ki ha'anau ngaahi totonu 'i he Fakamaau'angá. Ko eni 'oku toe ha'u pē 'a e me'a tatau 'i he peesi 27 'o talamai, na'e kole he Fakamaau he ta'u kuo'osí, ko eni kuo tapou ia 'i he lipooti. Pea 'oku ou tui 'oku mahu'inga tau fai ha tokanga ki ai ke tukuhifo ki he Komiti Kakatō Sea.

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti e fokotu'u 'a 'Eua 11. 'Oku 'i ai ha pou pou ...

Paula Piveni Piukala: Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 7.

Fokotu'u ke fakakaukaua founa hono fakahū mai ngaahi fakamatala fakata'u ki he Fale Alea

Paula Piveni Piukala: Tapu mo e Seá. 'Oku ou, ko e ki'i *observation* pe eni Sea. 'Oku ou ongo'i 'oku 'ikai ke fe'unga 'a hono *present* 'a e ngaahi lipooti ko ení ki he Fale ni. 'Oku, Sea kapau te ke fakatokanga'i mai 'a e 'ū naunau 'oku 'omai 'oku mau 'osi melemo pē mautolu kau Fakafofongá he ngaahi fu'u naunau ko ení. Ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha 'i he Fale ni 'e maheni ange mo e potungāué ka ko e Minisitā 'o e potungāue ko íá.

'I he'ene pehē 'oku ou fokotu'u atu Sea ke fakakaukau'i, 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia ke fai ha ngāue ki ai he 'aho ni, ke fakakaukau'i mu'a 'a e founa ngāue hono fakahoko mai e me'a ko e *annual report* ki he Fale ni. Na'a ku ma'u taimi Sea ke u lau 'a e 'ū *corporate plan*, 'oku 'ikai ke fetaulaki e lipooti ia mo e me'a 'oku fakapatiseti'i 'i he *corporate plan*. Ka 'oku mahu'inga ke fakafatongia'aki e kau Minisitā. Ko e fu'u naunau ko eni 'oku 'omai ko eni ki he Patiseti ko u tui 'e iku te tau fakatamulu pea ko hono fakamo'oní eni Sea.

Me'a na'e 'ohake 'e he Fakafofonga Nōpele 'aneuhú fekau'aki pea mo e hikihiki 'a e koloá. 'Oku 'ikai ke u tui ko e *issue* e kakaí ko e *price* 'oku nau totongi ki he koloá. Ko e *issue* e kakaí ko 'enau 'ohovale pē ko ē kuo nau ha'ulu ki he luó ka ko e fatongia ia 'a e Minisitā pea mo 'ene potungāué ke huluhulu e halafononga e kakaí ke 'oua te nau 'ohovale. 'Oua te nau 'ohovale 'o fakatau e tikité tā ko ē 'oku popo e vaká. Ko e mahu'inga ia Sea 'a e ngaahi *annual report* ko ení.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: Fakatatau ki he ...

'Eiki Sea: Fakatonutonu mei he 'Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: ‘E ‘Eiki Sea ko e ‘uhingá pē ko e ‘asenita ko eni ‘oku tau lolotonga lele ai Sea ko e Fakamatala *Annual Report* ‘a e *Justice* ko e ‘uhingá ke tau nofo pē ai. Na’e fai e feme’a’aki ia ki he moá mo e alā me’a pehē ko u tui ‘e ‘i ai pē faingamālie e Fakafofongá ka tau ‘ai ‘a e ‘asenita ko eni pea na’e ‘osi fokotu’u mai mei 11 kae tukuhifo ia ke toki fai ha feme’a’aki ai ...

<002>

Taimi: 1150-1155

‘Eiki Palēmia: Ka ‘oku mahu’inga pē ‘ū me’a ‘oku ‘ohake ka ‘oku ‘i ai pē hono taimi ‘i heni, fai ai ‘a e feme’a’aki ko ia. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Fakamālō pē Sea ki he fakatonutonu, ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ke fakatonutonu ai, ko e poini ‘oku ou hanga ‘e au ‘o ‘ohake he ‘oku tau toki fa’aki ko e ‘ikai ke tau ngāue lelei ki he līpooti. Ko e ‘uhinga e palopalema ko ē ‘oku ‘ohake ko e ‘uhinga ko e ‘ikai ke muimui’i lelei e ngaahi *corporate plan*, fakatatau ki he ngaahi līpooti, ke tau ako mu’a ai ki he kaha’u, he ko e līpooti ko eni, ko e fōtunga hono fakahoko mai ki he fu’u me’a ke lau, pea mo hono fakahoa ki he ngaahi *corporate plan* ‘oku ‘osi ‘omai mo hono patiseti ‘i he ta’u ko ia. ‘Oku mahu’inga ke tau fakalelei’i e founa ngāue ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea, tapu mo e Feitu’u na Sea, ko ‘eku fakatonutonu atu.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Tokoni Palēmia.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko ‘eku fakatonutonu ke tuku mu’a ‘a e līpooti ke toki fai hono alea’i he Komiti Kakato, kae fai ho’o tu’utu’uni, ka tau hoko atu, mālō ‘Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku tu’ú pē ‘a’aku ia Sea ke fakatokanga’i he ‘ikai ke tau hokohoko atu ai pē ‘i he founa tatau pea tau ‘amanaki ki ha ola ‘oku kehe. ‘Oku ke sio ki he naunau ko ē, ko e naunau ko ē ko hono mahu’inga ‘oku pa’anga pē ‘e 2.

‘Eiki Tokoni Palēmia: ... ‘o fakatatau ‘a e līpooti ki he tu’utu’uni ‘a e lao, ‘oku ‘ikai ke ‘ai noa’ia. Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki mou me’a tahataha mai pē. Tongatapu 7 kuo ‘osi mahino ho’o poini ke fai ha tokanga ki ai koe’uhi ko e lahi e ‘ū līpooti ‘oku tufa atu Hou’eiki. ‘Oku ‘i ai pē me’angāue ‘a e Fale Alea ‘oku ‘atā ke tau ngāue’aki ko e ngaahi Komiti Fili Tu’uma’u. Kapau ‘e tukuhifo eni ki ai, ‘a e ‘ū līpooti ko eni, ‘e lava ke toe faka’auliliki ange ‘a e ngāue ‘a e Fale Alea ki he ‘ū līpooti, pea toki ‘omai leva ‘o fakaikiiki atu ki he Fale. Pea ‘i he taimi tatau pē ko e taimi ko ē ‘oku fai ai ‘a e ngāue ‘ū komiti ki he ‘ū līpooti, ‘oku toe faka’atā atu ‘a e faingamālie ke mou toe me’a ki he ‘ū līpooti ko ia.

Ko e fakafehoanaki ko eni ‘ū līpooti pea mo e *corporate plan* ‘oku ‘i ai ho’o mo’oni Tongatapu 7 ka ko e me’a ko ia ke mo toki ‘ohake ‘i he ‘ū līpooti koe’uhi ‘oku kehekehe pē ‘ū potungāue mo ‘enau ngaahi *corporate plan* mo e ‘ū līpooti ‘oku fakahū mai. Ka tau hoko atu ki he

fokotu'u ko eni 'oku 'omai 'e 'Eua 11, ko e fokotu'u ke tukuhifo e lipooti, Fakamatala Fakata'u Fakapa'anga 2021 'a e Potungāue Fakamaau'anga ki he Komiti Kakato, pea na'e pou pou'i. Kole atu ki he kalake ke tau pāloti ko ia 'oku loto ki he fokotu'u kātaki fakahā mai ho nima.

Pāloti'i 'o tali tukuhifo ki he Komiti Kakato Lipooti Fakata'u Potungāue Fakamaau'anga

Tokoni Kalake: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila mo e Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Pīveni Piukala, Vaea Taione, Taniela Liku 'o Hihifo Fusimālohi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. 'Eiki Sea loto kotoa ki ai 'a e Hou'eiki Mēmipa ho Fale, toko 18.

Lipooti 'A'ahi Faka Fale Alea Tongatapu 1

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki kole atu ki he Kalake, ke lau mai 'a e tohi fakahū mai 'aki 'a e Lipooti 'A'ahi Faka Fale Alea Tongatapu 1.

Tokoni Kalake: (*lau*)

'Aho Mōnite 26 Sepitema, 2022

Lord Fakafanua,
'Eiki Sea,
Fale Alea 'o Tonga,
Nuku'alofa.

'Eiki Sea,

Re: Lipooti 'A'ahi Faka Fale Alea Vāhenga fili Tongatapu 1/2022

'Oku ou faka'apa'apa kae fakahū atu 'a e Lipooti 'A'ahi Faka Fale Alea, na'e fakahoko ki he Vāhenga Fili Tongatapu 1 ki he ta'u 2022 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni fika 20 'o e Tohi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea.

Ko e lipooti ni 'oku ne fakamā'opo'opo e ngaahi fiema'u 'a e kāinga 'o Tongatapu 1, ne fakahā mai 'i he lolotonga 'o e ngaahi fakataha na'e fakahoko.

'Oku ou fakatauange ke laumālie lelei e Feitu'u na, pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga ki he lipooti ni.

Faka'apa'apa atu,
Hon. Tevita Fatafehi Puloka. (*Fakamo'oni Hingoa*)
Fakafofonga 'o e Kakai ki Fale Alea Vāhenga Tongatapu 1.

'Eiki Sea: Me'a mai Fakafofonga Tongatapu 1.

Fakama'ala'ala he Līpooti 'A'ahi Faka Fale Alea Tongatapu 1

Tevita Puloka: Tapu pē mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, fakatapu ki he 'Eiki Palēmia, Tokoni Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā pehē 'eku fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele, kae 'uma'ā homau kaungā Fakafofonga 'o e Kakai 'o Tonga, ki he Fale Alea.

'Eiki Sea 'oku, kimu'a ke faka, ki'i talateu atu 'e he motu'a ni 'a e līpooti 'a'ahi na'e fakahoko 'e he motu'a ni pea pehē ki he ...

<005>

Taimi: 1155-1200

Tevita Puloka: ...kau ngāue 'o e Fale ni pea mo e kau ngāue ko ē he 'Ofisi 'o Tongatapu 1. 'Oku ou faka'amu pē Sea he ko e fuofua taimi eni ke fakahoha'a atu ai 'a e motu'a ko eni hangatonu 'o e lipooti ki he kakai 'o Tongatapu 1 'a ia 'oku ou fakafofonga'i 'i he Fale Alea 'o Tonga talu mei he 'aho 18 'o Novema 2021.

'Io 'Eiki Sea he 'ikai ke fakangalo'i 'e he motu'a ni 'a e faka'apa'apa ki he ongo kaungā Fakafofonga na'a na me'a 'i he sea ko eni talu mei he liliu faka-politikale 'o e 2010 *Honorable* Samuela 'Akilisi Pohiva pea pehē ki hono foha pē ko Siaso Vailahi Pohiva. 'Oku lau tāpuaki 'a e motu'a ni 'i he fakakoloa kuo falala mai'aki 'e Tongatapu 1 ke hū hoto ki'i motu'i va'e ni 'i he sū ko ia. Pea 'oku fakafeta'i ai ki he 'Otua mo e fakakoloa 'o e ngāue 'oku fai kae pehē ki he si'i kāinga 'o Tongatapu 1.

Kuo mahino pē mei he ngaahi lipooti 'o e ngaahi 'a'ahi Fale Alea 'o e ngaahi kolo kimu'a pea 'oku faka'amu pē 'a e motu'a ni ia ke tukuhifo mo ia 'a e lipooti 'a Tongatapu 1 ki he Komiti Kakato, ka 'oku faka'amu pē ke u toe fai atu pē mu'a ha ki'i fakamālō telia na'a ta'omia ia ki he si'i kakai pē 'o Tongatapu 1 fai e fengāue'aki he vaha'a taimi 'o e to'o fatongia ko eni, ka ki he Fale ni ko u faka'amu pē ke u fakamālō atu ki he Hou'eiki Nōpele Fakafofonga na'a mou kau fakataha mo e motu'a ni pea 'ikai ngata ai ka na'a mou toe fakahoko mai mo e tokoni fakaepa'anga ki he si'i langa ngāue 'oku fakakaungatāmaki ai mo Tongatapu 'Uluaki. 'Eiki Nōpele Fakafofonga Fika 1 'o Tongatapu pea pehē ki he 'Eiki Nōpele Fakafofonga Fika 2 ka ko e 'Eiki Minisitā Fakalotofonua kae pehē ki he 'Eiki Minisitā 'o e Toutai.

Ko u fakamālō atu pē foki ki he 'Eiki Nōpele 'o Vava'u Fika 1 neongo na'e 'ikai ke ke nofo pē ho kāinga ka na'a ke toe tokangaekina mai pē 'a e si'i kāinga 'o Tongatapu 1 'oku ou fetāngutu'i ai kae pehē 'oku ke me'a ai mo e toe 'amanaki pē ki he Hou'eiki Nōpele 'oku te'eki lave ki ai 'a e fakamālō he 'ikai 'e fakasitu'a'i 'e Tongatapu 1 ha tokoni 'oku fai mai meiate kimoutolu Hou'eiki kae pehē ki he Pule'anga.

'Osi mahino pē ia 'i he lipooti ko eni Sea 'a e kaveinga ngāue pea 'oku nofo pē ki ai 'a e ngāue 'a e motu'a ni 'a ia na'a ku malanga Fale Alea'aki 'oku kei tu'u pē 'a e kaveinga ko ia ke 'uluaki pē 'a Tongatapu 'Uluaki. Pea 'i he kamata pē 'o e ngāue 'o e motu'a ni 'oku 'osi 'asi pē 'i he lipooti ke 'ata kitu'a 'a e ngāue 'a e Fakafofonga Fale Alea pea na'e fai 'a e fokotu'utu'u ngāue 'a e 'ofisi ni. 'Oku ou tui pē Sea neongo 'oku 'omi 'a e faingamālie 'o e miniti 'e 10 ka 'oku 'osi mahino pē 'i ho'omou me'a hifo ki he lipooti 'a e motu'a ni telia pē ho taimi 'o e Fale ni Sea ka kapau 'oku tukuhifo ki he Komiti Kakato 'oku fokotu'u atu pē ia he motu'a ni 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi fokotu'u mei he kāinga 'oku mahu'inga ke toe fai hano tālanga'i. 'I ai 'a e ngaahi fokotu'u 'oku 'ata fo'ou 'i he anga 'o 'emau nofo kae pehē 'o fakatatau ki he ngaahi vāhenga kehé, ka ko e fokotu'u atu pē ia 'e he motu'a ni mālō 'Eiki Sea.

Pālōti'i 'o tali tukuhifo ki he Komiti Kakato Līpooti 'A'ahi Faka Fale Alea Tongatapu 1

'Eiki Sea: Kōle atu ki he Kalake ke tau pālōti e fokotu'u 'a Tongatapu 1 pea 'oku poupu'u i he Hou'eiki ke tukuhifo 'ene lipooti ki he Komiti Kakato ke toki fai hano alea'i. Ko ia 'oku loto ki he fokotu'u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila moe Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, *Dulcie Elaine* Tei, Paula Piveni Piukala, *Johnny Grattan* Vaea Taione, Taniela Liku 'o Hihifo Fusimālohi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō pea mo 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Loto ki ai e toko 17.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku 'ikai ha fakahā loto ki ai.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko 'ene ngata ia 'etau 'asenita 'i he Fale Alea ko e toenga 'etau ngāue 'oku lolotonga 'i he Komiti Kakato ka kimu'a pea tau liliu 'o Komiti Kakato ...

<007>

Taimi: 1200-1205

'Eiki Sea : ... te u kōle atu pē ki he Sea e Kōmiti Kakato ke kātaki 'o lipooti mai 'a e ngāue kuo lava 'e he Kōmiti.

Lipooti 'o e ngāue kuo lava mei he Komiti Kakato

Lord Tu'ilakepa : Sea fakamālō atu ki he Feitu'ū na koe'uhi pē ko e toe 'omi e faingamālie. 'A ia ko e 5.7 ia 'Eiki Sea ko e Lipooti Fakata'u 'a e Ofisi 'o e 'Atita Seniale 2021/2222 'Eiki Sea tali ia pea kuo 'oatu ki he Feitu'ū na Sea ke fai ki ai ha'o me'a. Mālō.

Pālōti'i 'o tali Lipooti Fakata'u 'Ofisi 'Atita Seniale 2021/2022

'Eiki Sea : Kōle ki he Kalake ke tau pālōti 'a e Lipooti Fakata'u 'a e 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale 2021-22 fakafoki mai mei he Kōmiti Kakatō ki he Fale Alea ke tau tu'utu'uni ki ai. Ko ia 'oku loto ke tali e Lipooti fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, *Dulcie Elaine* Tei, Paula Piveni Piukala, *Johny Grattan* Vaea Taione, Taniela Likuohihifo Fusimālohi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 17.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki kimu'a pea u liliu 'o Kōmiti Kakato te u kole ki he Sea 'o e Kōmiti Kakato kātaki 'ohake 'a e 'asenita fika 5.6 ke mu'omu'a 'i he feme'a'aki 'a ia ko e Lipooti ia 'A'ahi Faka-Fale Alea Vava'u 14. Hou'eiki tau liliu 'o **Kōmiti Kakato**.

(Ne me'a mai leva 'Eiki Sea e Kōmiti Kakato – Lord Tu'ilakepa ki he hono me'a'anga)

Me'a e Sea

Sea Kōmiti Kakato : Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā fakatapu atu ki he Hou'eiki e Fonua fakatapu atu ki he Kakai 'a ia ko e Kau Fakafofongá fakatapu ki he kau ngāue kae 'uma'ā e kakai e fonua. Hou'eiki 'e 'ikai ke u toe fakalōloa. Ko 'etau miniti nounou ka koe'uhi ko hotau fatongia 'oku lahi. Pea ko u kole atu ki he Feitu'ú na te u tuku atu ki he Minisitā ka ko e Fakafofonga Fika 14 - Mo'ui ke ke me'a mai. Na'e 'osi fakahoko eni 'i he Fale Alea ka kuo tuku atu ki he Feitu'ú na ka toki 'i ai ha fehu'i 'e tuku atu pē ki he Fale 'Eiki. Me'a mai.

Fakama'ala'ala he Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vava'u 14

'Eiki Minisitā Mo'ui : Sea pea mo e Feitu'ú na kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Sea ko e Lipooti ko eni 'A'ahi Fale Alea 'a Vava'u 14 na'a ku fakahoko kakato atu ia 'i he Fale Alea Sea. Pea na'e faka'amu 'a e Fakafofonga 'o 'Eua 11 e fanga ki'i *issue* pē he peesi 15 'o fekau'aki mo e 'A'ahi ko ia mo e kāinga ko ia mei Vaimālō Sea. Na'e fakahoko atu pē 'e he motu'á ni Sea na'e 'oatu pē ngaahi *issue* na'e tokanga ki ai e kāinga. Pea na'e 'i ai mo e ngaahi me'a ia na'e lava pē 'e he fakatahá ia 'o solova 'a e ngaahi fanga ki'i *issue* lahi pē Sea. Na'a ku fie fakahoko pē he peesi 15 na'e 'ohake 'e he Fakafofonga 'o 'Eua 11 fekau'aki ko eni pea mo e vakatahi pea mo e vakapuna Sea. Ko 'enau *raise* pē 'enautolu ia 'enau uesia ko ia 'o e fefolau'aki vakapuna he taimi na'e hoko ai ko ē hono ta'ofi ke toe puna 'a e *Sharp* vaka lahi. Pea sēvesi pea mo e ki'i vaka si'isi'i he taimi ko ia na'e uesia ai pea mo e 'ave ko ia 'o e 'Otuanga'ofa ko ē 'o toho ko ē 'i... Pea na'e 'osi fai pē 'a e ngaahi fakamatala hangē pē ko e ngaahi feme'a'aki Sea ki he kāingá 'o mahino'i. Ka ko eni kuo foki 'a e fefolau'aki he foki mai 'a e 'Otuanga'ofa.

Tukukehe kapau 'oku toe 'i ai ha toe *issue* 'oku tokanga ki ai 'a e kau Fakafofonga Sea ka ko u tui pe na'e 'osi 'oatu kakato pē 'e he motu'a ni he Fale Alea 'o Tonga 'a e Lipooti ko eni A'ahi Vava'u 14. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : 'I ai ha pou pou ki he fokotu'u ki he Lipooti ko eni fakahā loto ki ai. Pou pou 'io me'a mai 'Eua 11. Hā e me'a 'oku ke hoha'a ai ki he lipooti ko eni 'oku 'ikai ke 'i ai ha'o kaunga ai ko e lipooti eni ia 'a Vava'u.

Fakamālō'ia 'Eua 11 kāinga Vaimālō 'enau 'ohake 'isiu mahu'inga ki he uesia e fefolau'aki

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea ko e ki'i fo'i fakataha mahu'inga foki ia na'e fai ko ē 'i Vaimālō pea 'oku ou fakamālō ki he kau Vaimālō hono 'omai 'a e fo'i poini mahu'inga ko eni 'a ia 'oku 'i ai 'a e ki'i fo'i poini pē 'e 3 'oku ou tokanga ki ai Sea...

<008>

Taimi: 1205-1210

Taniela Fusimālohi: ... he ko e tafa'aki ko eni ki he ki he folau vakapuna ia kuo mahino kuo mahino kuo tau 'osi talanoa mai he ngaahi me'a ko ē ko ē 'oku fekau'aki ko ē mo e vakapuna ko 'eku fie talanoa 'a'aku ia ki he tafa'aki ko eni ko ē 'o e folau vakatahi 'oku neongo 'oku 'ikai ke 'i heni e Fakafofonga Niua ka ko 'eku talanoa eni ki he folau vakatahi 'a e anga ko ē hono hono tokanga'i.

Sea Komiti Kakato: Peesi, peesi fiha ia Fakafofonga?

Taniela Fusimālohi: 'A ia ko e peesi 15 'e Sea.

Sea Komiti Kakato: Peesi 19 ...

Taniela Fusimālohi: Ko ia. Koe'uhí he 'oku fai e fakamālō 'a e kakai ko eni 'o Vaimalō ki he ki he kautaha vaka Niua mo e kautaha vaka ko ē 'a e Tōfā. 'Oku 'i ai foki e kautaha vaka 'Eua 'oku lahi lele pē ia ki he Funga Fonua ka ko e anga ko ē 'oku vakai ki he palopalema ko eni 'oku anga pehe ni, ko e tafa'aki ko ē ki he Malini 'oku 'i ai 'a e tokanga lahi 'a e 'ū kautaha fefolau'aki vaka tahi ia ki he 'ū me'a ko eni 'oku fai ko ē 'e he Potungāue Malini. 'A ia 'oku 'uhinga ia ki he ki he vaka pea mo e kau pasese ko ē 'oku ala 'ave ko ē he ko e 'uhinga foki ia e palopalema ko eni ko e mavahe 'a e vaka ia ko eni 'Otu Anga'ofa tokolahi foki e kau pasese 'oku ne lava 'o 'ave ko e vaka Niua 'oku kau pasese pē ia 'e toko 90 ko e vaka 'Eua 'oku pasese pē ia 'e 150. Ka na'e fai e talanoa pea mo e Potungāue Malini ia 'o toutou fai mai he ngaahi ta'u ko eni kuo maliu atu ke ki'i tānaki 'a e 'a e tokolahi ko ē kau pasese ke fakalahi 'a e ngaahi vaka. Ko e 'uhinga foki Sea he 'oku 'oku 'i ai pē 'a e *space* ai pē ko e kongā 'oku 'atā ke fai ki ai e tānaki ko eni. 'A ia ko hono 'omai pē tu'utu'uni ke tānaki atu e kongā 'o e vaka ke fakalahi ki ai 'a e tokolahi 'o e kau pasese. He ko e me'a 'oku tau fanongo ai ko ē ki he palopalema ko ē 'anenaí 'a 'enau hiki ko ē 'a e feleti 'o e koloa he koe'uhí he 'oku 'ikai ke lahi fe'unga ha pa'anga ia ke fakafoki mai mei he tokolahi ko ē 'o e kau pasese ko e kau pasese ko e me'a ia 'oku fa'a falala ai 'oku tu'u pau e pasese ia ki he 'omai ko ē ko ē ha sēniti ma'a e ngaahi kautaha vaka.

Ka ko e fo'i poini mahu'inga ko ē 'oku 'asi mai ia 'i he lipooti ko eni ia ke fai ko ē ha ngāue he koe'uhí ko 'ene mavahe pē ha vaka ia 'oku uesia leva 'a e tokolahi ia ko ē 'e ala 'ave 'e he ngaahi vaka. 'Oku mo'oni pē 'a e Potungāue Malini ia 'oku 'i ai e lao ka 'oku 'i ai pē 'a e taimi 'e ni'ihí 'oku fa'a fehu'ia ia ke tau ngāue'aki mu'a 'etau fakakaukau lelei mo e fakapotopoto. Na'e 'i ai e kole ia 'a e vaka Niua ke nau ki'i hiki hake mu'a 'o 150 mahalo pē ko e 200 he koe'uhí ko e fu'u folau ki hē ka ko u tui 'e fakasi'isi'i ange ai e *subsidy* 'oku 'oange 'e he Pule'anga 'o kapau 'e fakalahilahi 'a e me'a ke totongi pē 'e he kakai pea mo e uta 'a e fakamole 'a e vaka.

Ko e tafa'aki ko ē ki he vaka 'Eua na'e 'i ai e kole ia na'a lava hiki hake ki he 200 pea kapau 'e a'u 'o 250 'oku sai kae lava Sea 'o ...

'Eiki Palēmia: Sea ko e ki'i fakatonutonu pē kātaki Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu me'a hifo.

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu Sea ko e 'uhinga ko e me'a 'a ē ko ena 'a e Fakafofonga fekau'aki mo e fatongia fakalao ia he tafa'aki ko eni e Malini kae kole atu pē mu'a ke foki mai

pē ia ki he lipooti ‘a e Vava’u 14 ka ko e me’a ia ko ē ki he faitu’utu’uni mo e me’a ko e me’a fakatekinikale ia pea ‘oku ‘ikai ke tonu ke tau ō mai tautolu ‘o tu’utu’uni atu mo fai ha talanoa’i atu ki he ...

Sea Komiti Kakato: Tonu ia 'Eiki Palēmia te u tali e ho’o fakatonutonu peesi 15 ē ‘a ē ‘oku ke me’a ‘oku ‘ikai ko e peesi 19 ē, ki’i me’a mai pē he’etau lipooti fakamolemole.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ko e ‘uhinga foki ‘eku talanoa pehē ‘a’aku ia Sea koe’uhí ko e fo’i me’a ko eni ‘oku ‘así ‘a e fehenuaki he ko ‘ene fehenuaki pē he mahalo ‘oku ‘uhinga ia na’e ‘ikai ke nau lava nautolu ‘o heka ki vaka ‘i he folau ko ē ‘a e vaka. Ka ko u kole pē au Sea ki ha me’a ke fai ki ai ha sio ‘a e potungāue ko eni ‘oku ‘i ai e Malini ki ha fa’ahinga fakakaukau pehē mo fengāue’aki vāofi pē pea mo e ngaahi kautaha vaka ki ai he ‘oku faka’ata mai he fo’i poini ia ko ē mei Vaimalō ‘a e me’a ko eni.

Tokanga ki he ngaahi ha’iha’i he nō peseti ‘e 1 Pule’anga he Pangikē Fakalalaka

Ko e peesi tatau pē Sea peesi ono ‘a e fakataha ko eni na’e fakahoko ‘oku hā mai ai ‘a e nō pēseti ‘e 1 ‘a e ‘a e ‘ikai ke lava ‘o fai e nō pēseti ‘e 1 ko e kātoa e ‘ū lipooti ko eni ‘oku ‘omaí ‘oku meimei ‘asi kātoa ai ‘a e lave ‘a e ngaahi fakataha ki he ‘ikai ke lava tokua ‘o fai ha nō ia mei he pēseti ‘e 1.

Na’a ku ‘i ‘Eua he māhina kuo ‘osi Sea ‘o toki mahino’i ‘e au ia ‘i he fakamatala ko ē ‘a e tokotaha ko ē mei he Pangikē Fakalalaka ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘ikai ke tali e nō ‘oku ‘uhinga ia ‘oku ‘ikai ke lava ‘e he tokotaha nō ia ‘o fakakakato ‘a e me’a ko ē ‘oku talaange ‘e he pangikē ‘aki eni Sea ka u fakatātā ‘a ia ko e ui eni ‘e he ‘e he Kosilio Toutai ko ē ‘a ‘Eua ke ha’u mu’a ‘a e ‘a e tokotaha mei he pangikē ‘o fakamatala angé pē ko e hā e palopalema he ‘oku pehē ‘e nautolu ia ‘oku ‘ikai ke tali e nō. Talaange leva ‘e he tokotaha ‘Ofisa ko eni ko e ‘uhinga ko ē ‘oku ‘ikai ke tali ai ha’o nō he ‘oku ‘ikai ke ke lava ‘e koe ‘o fakakakato e fiema’u ‘a ia ‘oku kau ai ‘a e fakamatala pa’anga ko e me’a malu’i ‘a ia ko e kātoa e ngaahi me’a ia ko ia ‘oku ‘ikai ke lava ‘e he motu’a toutai ia ‘o fakakakato mai he ‘oku ‘ikai ke a’u ki ai e lēvolo ia ‘ene faifatongia mo e mahino. ‘A ia ko e ko e fakamatala ko ē ‘oku ou ma’u ‘e au ‘a ia ‘oku hā mai he ngaahi lipooti ‘a ia ko e ‘uhinga ko ē ‘o e faingata’a ...

<009>

Taimi: 1210 – 1215

Taniela Fusimālohi: ... ko e ngaahi me’a ko ē ‘oku fiema’u ‘e he Pangikē he ‘ikai pe toe lava ia ‘e he kau nō ia ‘oku nau ‘i lalo nautolu ia ‘oku ou tui pē ko e taupotu taha ia laló, ‘o lava ‘o nō pe ko e 2000 pe ko e 1000 pe ko e, he laini ko ía.

‘E foki leva e nō ia ‘o sio leva ‘a e kakai ia ‘e ni’ihi tokua ‘oku ‘oange e pa’anga nō peseti 1 ia ki he ngaahi pisinisi lalahí. Ka ko hono ‘uhingá ‘o na ia ‘oku nau lava foki ‘e nautolu ia ‘o fakakakato ‘a e me’á. Ka ‘oku ‘ikai ke si’i lava ia ‘e he motu’a ngoue ‘oku ‘ikai ke ne lava ‘e ia ‘o fai e ngaahi me’a ‘oku ‘omaí. ‘Oku a’u ia ki he tu’unga ke ‘omai mo e *ID* ka ‘oku ‘ikai ha’ane paasipooti ia ‘a’ana, hala ia mo e ngaahi me’a pehē.

Na’e ‘i ai e fokotu’u ‘ia tautolu he ta’u kuo’osí pe ‘e fēfē. Ke ‘ave ha seniti pehē ia pe ko ha 100000 pe ko ha 200000, ‘ave ki he ‘ofisi ko ē ‘o e vāhengá. Ke toki fai mei ai ‘a e fanga ki’i me’a ko eni hono fokotu’u ‘enau fanga ki’i sēniti *revolving fund* ke nō ai ‘a e kau ngoué pe ko e kau toutai pe ko e kakai fefiné.

Na'á ku kole ki he Seá 'i he pa'anga Fale Alea ko eni lolotongá peá ne tali. Ke u hanga mu'a 'o fokotu'u ha fanga ki'i seniti pehē. Pea na'e 'ange ki he Takimamatá e sēniti pea 'oku 'ai ia 'o malu 'o pau 'oku 'i ai e ngaahi tu'utu'uni pau ke fai ki ai. 'A ia ko e ngaahi tu'utu'uni ia 'oku ma'ama'a fe'unga ia ki he'enau hanga 'o fakakakató.

Pea 'oku kamata leva ke lele e ki'i me'á 'oku nau nō fakangatangata pē he pa'anga 'e 2000 ki he tokotaha. Pea tā pe he māhina 'e 4 'o fakafoki. Fai'aki pe falala kia nautolú pea 'i ai ma'u pē kau ngāue ko ia ke nau siofi. Pea mo au e Fakafofongá pea mo e aleapau 'oku mau 'osi fakamo'oni kátoa ki ai ke fai ki ai 'a e ngāue ko ē ki hono tokanga'i 'o e sēniti kae lava 'a e me'a ia ko eni 'o mato'o.

He 'oku ou tui au ia Sea he'ikai pe toe lava 'a e fo'i kulupu ia ko eni 'i lalo 'aupito ko eni 'o toe nō. Ko hono mo'oni 'ona ia, he ko e pangikē foki ia 'oku kehe ia 'oku 'i ai mo e Lao ia mo e ngaahi tu'utu'uni ia. Ko ho'o tō pe 'au ia ai ko ho'o tō ia he 'ikai pe ma'u ha'o nō. Pea ko e me'a 'oku movete holo ai 'a e talanoa 'o pehē 'oku 'ikai ke lava ia 'o, 'ikai ke tali 'a e nō. Pea 'alu hake ai mo e mahamahalo ia 'o pehē 'oku me'a e pangikē ia 'oku 'ave pe ki he kau tama lalahí. Ka ko e 'uhinga foki he 'oku nau lava nautolu 'o fakakakato 'a e me'a ko ē ko e 'oku talamai 'e he pangikē ke fakakakato.

Tokanga ki he kole fanga ki'i moa kakano mo ha moa fakatō kainga 'Utulei

'I he peesi fakamuimui 'e ma'u fakamuimui e poini ia Sea he peesi 19. Ko e fakaloma 10, kole ha fanga ki'i moa kakano mo ha moa fakatō. Ko 'etau talanoa 'anenai ki he mamafa ko ē totongi e moá ka na'a tau 'osi talanoa he ta'u kuo 'osí ki he *import substitution*, ko e *policy*. Pea na'e 'osi hā mai pe ia 'i he Tō Folofola mai ko ē kia tautolú ke tau fakakaukau ki ai. Ke fetongi e me'a ko ē 'oku hū mai mei mulí.

Ka ko ē 'oku ha'u ia he fakataha ko eni pea ko e me'a ia 'oku ou sai'ia ai he līpooti 'a e Fakafofongá ni, kāinga 'Utulei ē ia. 'E nau maama fe'unga ko ē ke nau lava 'o fakatonutonu mai 'e tau me'a 'oku faí. Na'á ku fai 'eku talanoa mo e 'Ofisi ko ē 'o e Siainá

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea

Sea Kōmiti Kakato: 11

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea ko e ki'i tokoni pe ki he, Sea ko e 'ohake pe foki 'e he kāingá ia he 'a'ahí 'a e fiema'u ko eni ka na'e 'osi fai e talanoa mo e Potungāue Ngoué ia 'oku 'i ai 'a e fanga moa ia. Te nau fai pe 'e nautolu e fongá ko 'enau o 'o lēsisita 'o fai ko ē tufa moa ko eni, fanga ki'i moa 'e 10. Pea ko hono 'ai iiki pe ko ē ke malava pe ko ē foki ko e fo'i fatongia pe ia ko hono fafanga mo hono tauhi ko ē ke a'u ko ē ki he kakanó pea mo e fakatō Sea.

'A ia ko e fanga ki'i 'isiū pe eni Sea na'e lava pe 'e he fakatahá 'o solova. Ka 'oku mo'oni pe me'a 'oku 'ohake 'e he Fakafofongá ia mahu'ing ko eni. Kuo *aware* kakai ia 'o e fonuá ki he fanga ki'i faingamālie ko eni pea meí he Potungāue Ngoué ki he fanga moá. 'Ikai ke ngata pe he kakanó ka ko e fanga moa ko eni 'oku nau fakatō ma'u ai e fua'imoa Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka na'e fai 'eku talanoa 'aku ia mo e kau 'Ofisa meí he tafa'aki ko ē Amipasitoa Siainá. Ko Nu'usila 'oku nau talamai nau talitali ke kole ange ha ngaahi tokoni pehē he ko e me'a ia 'oku nau sai'ia ai. Pea 'oku ou tui ko e fo'i me'a ko eni he na'á ku faka'eke 'e au ia 'i 'Eua. Talamai na'e talu pe 'a e tufa fakamuimui tahá mahalo ko e 2017

pe ko e 18. 'Oku te'eki ke 'asi ange fanga ki'i moá ka 'oku fiema'u foki mo e fanga ki'i 'ā mo e fanga ki'i me'a pehē.

Tui 'Eua 11 ke tokanga Pule'anga ki he tafa'aki moa kakano ke tokoni fakasi'isi'i hu mai koloa kiki mei muli

Ka 'oku ou tui ko e fo'i poloseki lahi eni ke tokanga ki ai 'a e 'Eiki Minisitā ko eni he tafa'aki ki he Ngoué. Ka tau lava 'o fakahōhoa lelei ke tukutuku hifo e hū mai e moá kae 'i ai e moa kakano. He 'oku talamai 'e he fa'ahinga ko ē 'oku nau 'osi 'i ai 'enau fanga ki'i 'ā, me'a ifo mo'oni ko 'enau 'omai e moa ko iá 'o ma'u me'atokoni mei ai mo e fo'i moá. Lava 'a e fānaú 'o kai pongipongi fo'i moa pea nau toki ō ki he akó. Lava mo e ki'i kiki, lava fua'aki mo e kavenga kapau 'oku 'ikai ke ma'u ha puaka tunu 'oku 'omai e ki'i moa 'o lolo'i 'o 'ave. Sio ki hono 'aonga Sea, kapau 'e 'ai pehē ko e 'osi e ta'u 'e 5 ia mei heni he 'ikai ke tau toe fakafekiki tautolu he totongi e moa ko ē 'oku hū mai he 'e holo ia.

Ka ko e poini ia ko ē ko u feinga ke 'ai ki he 'Eiki Minisitā 'a e ngaahi fakakaukau lelei ko ē 'oku 'omai mei hono vāhengá. Ka 'okú ne pehē 'e ia 'oku 'ikai ke totonu e 'ū me'a ko eni, ngaahi poini 'oku 'omai hono vāhengá. Ka ko e ...

<010>

Taimi: 1215-1220

Taniela Fusimālohi: ... poini lelei 'oku ne 'omai. 'A ia ko e nō ke fai angé ha fakamatala pe ko e hā e me'a 'oku pehē ai pe toe lava pea ka 'ikai pea 'omai e siliní ia ke mau hanga 'emautolu 'o tokanga'i ke lava si'i kakai pehé ní 'o nō. Pea mo fai pē ha tokanga ki he ngaahi fika ko eni 'oku 'omai, kole mai he ngaahi kautaha vaká ke ki'i tahataha hake mu'a e fiká ki 'olunga kae lava 'o ma'u ha ki'i me'a mo fai ai ha fetokoni'aki. Pea mo e tafa'aki fakamuimui ko eni ki he fanga moá ke fai ki ai ha tokanga 'i he ta'u 'e nima ko eni ka hoko mai koe'uhí ka tau lava 'o solova e fo'i palopalema ko eni. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea poupu. Ko ia 'oku loto ke tali e lipooti ko eni fakahā loto ki ai, hiki nima. 'Io me'a mai Tongatapu, 'e Tongatapu 7 ka koe'uhí, na'a ku pehē pē ko e Fakafofonga 11 ka koe'uhí ko 'etau taimi.

Paula Piveni Piukala: 'Io kapau te tau toki hū mai 'aefiafi.

Sea Komiti Kakato: Te tau toloi tautolu ke ke me'a mai 'anai he 2 'o toki me'a ki ai ki he lipootí. Nau mei pehē pē 'e au ko e 11, tā ko ena 'oku 'i ai pē ni'ihi ke nau feme'a'aki he lipootí.

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'i ai, 'oku 'i ai pē ngaahi *issue* lalahi 'oku 'ohake pea 'oku mahu'inga fekau'aki mo e ngaahi kole ki he ngaahi 'api lautohi pea pehē ki he *communication*. 'Oku, ko u fiema'u pē he ko e 'ū 'isiū eni 'oku 'ikai ko 14 pē, kātoa pē 'a Tonga ni fakalukufua. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea ko e, ko u kole atu au Sea he, ke tau tali 'etautolu 'a e lipooti 'a 14 kae toki fokotu'u atu au Sea. Ko e ngaahi *issue* pē eni ia 'oku 'ohake pe ia 'i he ngaahi me'a kehé. Ko e taha, *issue* ko eni he *communication* ia ko e ki'i motu ia ko Lape 'oku nau toko, 'oku mahino pē ki he kaingá ia Sea 'a e palopalema e netiuoká ai.

Sea Komiti Kakato: Ko moua pē, hā mo me’á.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea ko u fokotu’u atu ke toki ‘ohake e ngaahi *issue* ia ko ē.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘e lava pē ‘o me’a atu e Minisitā ia ki he’ene folau, ka ko e *issue* eni ia e kakaí. ‘Oku loloto ‘a e ‘ū me’a ia ko ení. Ko e ‘uhinga ia na’a ke launga ai ‘aneuhú ko e ‘ikai ke tau tokanga’i ‘a e ‘ū lipootí ko ení he ‘oku tau ‘amanaki ki he Patiseti ke ne *address* ‘a e ‘ū *issue* ko ení. Faka’apa’apa pe au ki he Minisitā ka ‘o kapau ‘oku me’a ia, folau pe ia kae ‘omai e *issue* ia. ‘Omāi e *issue* ia he ‘oku loloto ia ki he fonuá.

Sea Komiti Kakato: Sai.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki.

Fokotu’u ke tali Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Vava’u 14

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ‘Oku ou fokotu’u atu ke tau pāloti ke tali e lipootí ia Sea. ‘Oku toe e lipooti ia ‘a e ngaahi, kātoa fu’u vahenga ‘e toko fiha Sea ‘e ‘ohake pē ‘ū *issue* ko eni fekau’aki pea ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko e *issue* ki he *communication* ‘oku ‘asi he lipootí ‘oku felāve’i ia mo e *cable* mo e satelaité. Mahu’inga ke talanoa’i e *issue* ko ení. Ko e kole ko ē ki he ngaahi ma’u’anga vai ‘a e ngaahi ‘api lautohi, ko e *issue* ia ‘oku loloto kātoa ‘a Tonga ni fakalukufua. Ka ‘oku tau ō ‘o ‘ai ‘univēsiti kae tuku e me’a ‘oku mahu’inga ki he fonuá.

Sea Komiti Kakato: Sai Hou’eiki.

‘Eiki Palēmia: Tuku e fakanāfala ‘Eiki Sea. Pea kapau ‘oku toki ‘eke mai ia ‘anai pea toki ...

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘ikai ko ha fakanāfala eni Sea. ‘Isiū ko ení ‘oku mahu’inga.

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo. Fika 7.

Paula Piveni Piukala: Ko e ta’etokanga ia ‘a e Minisitā Mo’uí ...

Sea Komiti Kakato: Fika 7, Fika 7 ...

Paula Piveni Piukala: Mo e ‘Eiki Minisitā Akó.

Sea Komiti Kakato: Fika 7 ko ‘eku toe ui tolu pē, fā pea te u ui ho hingoá. Sai ‘aupito mālohi ‘aupito ho poiní pea ‘oku mo’oni. Te u tali ‘e au ‘uhingá he ‘oku loloto. ‘E ‘Eiki Minisitā Mo’ui tau toloi mu’a.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea ko e lipooti ko eni ki he ma’u’anga vai ‘i he lipooti ‘a Taoa. ‘Osi solova ‘emautolu ‘a e *issue* ko ení Sea. Ko e pa’anga faka-Fale Alea ...

Paula Piveni Piukala: Sea fakatonutonu. ‘Oku ‘ikai ko e *issue* pē eni ia ‘a Vava’u 14.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu, me’a ki lalo ‘Eiki Minisitā Mo’ui.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘ikai ko e *issue* pē eni ia ‘a Vava’u 14. He ‘ikai te ne lava ‘e ia ‘o solova ‘a e ki’i ‘api lautohi ‘e tahá pea solova ai e ‘api lautohi ‘e 150 he fonua ni.

Sea Komiti Kakato: Tau liliu. Tau liliu ‘o Fale Alea ē.

(Na’e liliu ‘o Fale Alea.)

‘Eiki Sea: Tolo i e Falé ki he 2.

(Na’e toloi e Falé ki he 2 ho’atā.)

<002>

Taimi: 1415-1420

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tau liliu ‘o Komiti Kakato.

(Liliu ‘o Komiti Kakato, me’a mai Sea ‘o e Komiti Kakato, Lord Tu’ilakepa)

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki ho’omou laumālie, Mālō ‘a e laumālie ‘a e Tokoni Palēmia, kae 'uma'ā ‘a e Hou’eiki Kapineti, mālō ‘a e laumālie ‘a e Hou’eiki Nōpele, laumālie ‘a e kau Fakafofonga ‘o e Kakai kae 'uma'ā ‘a e kau ngāue. Laumālie pē ‘a e Kakai ‘o e Fonua, tau fakafeta’i pē koe’uhi ko ho’omou toe me’a mai ‘i he ho’atāá ni hoko atu ‘etau ngāue.

(Tolo i feme’a’aki he Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Vava’u 14 folau Minisita Mo’ui)

Hou’eiki ko e lipooti ko eni, he ‘ikai ke u toe fakalōloa, ko e lipooti ko eni ‘a e 5.6 ‘a e ‘A’ahi Faka Fale Alea, Vava’u 14, he ‘ikai ke toe fai ha feme’a’aki ki ai, tau hoko tautolu ki ha lipooti ‘e taha he koe’uhí ‘oku me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā ka ko e Fakafofonga 14 ‘o Vava’u ia, te tau foki mai leva ki he fakahokohoko ‘etau lipooti. 5.14.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea ka u ki’i fakahoha’a atu.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Feitu’u na Sea, Hou’eiki Komiti Kakato. ‘Eiki Sea ko e ki’i fakahoha’a atu pē, he koe’uhi ko e lipooti eni ia ‘a e Fakafofonga ki hono vāhenga, ko ia ‘oku ou kole atu ke faka’osi ai leva he ‘oku mei ‘osi. Koe’uhi ke tali ia e ‘ū me’a ia ko ia he fatongia ‘o e Fale ka tau toki hoko atu mālō, Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai pē ia. Ko e fokotu’u e mei he Fakafofonga 15 ka ko e Tokoni Palēmia ia, Hou’eiki hangē pē ko hoku fatongia ‘oku na’e, ko ‘eku lave’i pē ‘oku me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā ka ko e Fakafofonga 14 ia. Teu tali pē ‘e au tau hoko atu.

‘E Fakafofonga fika 7, ha ko ā ‘a e me’a na’a ke tokanga ki he līpooti ko eni. Ko e līpooti ko eni te ke me’a hangatonu mai pē mei he peesi mo e makatu’unga pea mou nofo pē mu’a fakamolemole ‘i he pōini ko ia he ‘oku ou lave’i pē na’a ma ‘a’ahi pea mo e ‘Eiki Minisitā, ka ke me’a mai ange.

Paula Pieni Piukala: Mālō Sea. Tapu pea mo e Sea, ko e mahu’inga kia au ia ‘o e līpooti Sea, ‘oku ‘ikai ko e Fakafofonga ‘o Vava’u 14, ka ko e *issue* ‘ohake ‘e he kakai he ‘oku fakakaukau ‘a e motu’a ni ‘oku felāve’i tonu ia pea mo ‘etau fokotu’utu’u palani ngāue pea mo e patiseti.

Sea Komiti Kakato: Peesi fiha ia fakamolemole.

Paula Piveni Piukala: Te u ‘oatu he peesi 5 palakalafi fakamuimui tahā Sea, ke u ki’i fakalave atu pē ai kae toki hoko atu ai pē fakatalanoa.

Ko e ngaahi palopalema ‘oku fehangahangai mo e kakai fakalukufua ka ko e ngaahi palopalema ko eni Sea, ‘oku ‘ikai ko Vava’u 14 pē ‘oku fe’uhi tonu mo ia, ngaahi palopalema ko eni ‘oku fe’uhi kātoa ai ‘a e kakai ‘o e fonua ni, pea ‘oku pehē hono fakalea.

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga fika 7, ko ‘eku kole ko e, ke ke tokoni mai kia au e. Fēfē ke ta nofo pē taua ‘i he līpooti ‘a 14, ka toki hoko mai ‘ū līpooti ko ē toe hoko atu pē ai, hee.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e *issue* eni ia ‘oku fakalukufua ko e ‘uhinga ia ‘eku fakatalanoa ki ai, ko e ‘uhinga ko hono ‘uhingā Sea na’a ke ‘omai ‘a e hoha’a ‘a e kakai ..

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a ki ai he ko ‘ena ‘oku ki’i ...

<005>

Taimi: 1420-1425

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Kole pē ke ki’i tokoni atu.

Sea Komiti Kakato: Tali pē he Feitu’u na e tokoni Fakafofonga?

Kole Vava’u 14 toloi alea’i ‘ene Lipooti ‘A’ahi Fale Alea kae toki foki mai tali fehu’i fekau’aki mo ‘ene lipooti

‘Eiki Palēmia: Ko e ki’i kole atu pē na’e toe fai pē ‘a e fepōtalanoa’aki na’e toe kole mai pē ‘e he Fakafofonga 14 ‘oku fe’unga pē ke ‘i heni ke alea’i ‘ene lipooti pea toe kole mai pē mu’a fakatatafe atu pē ‘ene lipooti ke toki me’a mai ‘o fai ha tali ki he ngaahi fehu’i ‘e ‘ohake mālō Sea kātaki pē.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fakamālō pē au ki he tokoni ka ‘oku ‘ikai ke u tui au ki he Fakafofonga Vava’u 14 ‘oku totonu ke taliui heni ko u tui ko e Kapineti ‘o e ‘aho ke taliui ki he me’a ko eni. He ko e ‘isiū eni ia ‘oku ‘omai mei he kakai ke tau sio pē ‘oku hanga ‘e hetau Patiseti ‘o *address* ‘enau ‘isiū ko e palopalema ia ko ē ‘oku ou fetaulaki au mo ia.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu Sea pau pē 'oku mou me'a hifo ko e lipooti eni 'a e Fakafofonga 14 'oku 'ikai ko e Minisitā Mo'ui 'e toki fai pē 'a e tokoni atu ia ki ha ngaahi fehu'i. Ka ko e lipooti eni ia 'o e Fakafofonga 'oku 'ikai ko e lipooti eni 'a e Minisitā Mo'ui. Pea ko e kole atu Sea na'e 'osi fakahoko atu pē he Minisitā 'a e Fakafofonga 14 ke toloi mu'a he 'oku 'ikai ke 'aonga ke tau alea'i 'etautolu 'ene lipooti 'oku 'ikai ke me'a tonu heni 'a e Fakafofonga ia mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga Fika 7.

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku 'uhinga pē kia au ia 'a e fakamalanga 'oku fai, ka ko e 'ū 'isiū ko eni ia 'oku 'ikai ko ha me'a eni ia 'a e Minisitā Mo'ui pē ko e me'a 'a e Fakafofonga Vava'u 14 me'a eni ia 'a e kakai.. Ko e fakalea ko eni he lipooti ngaahi palopalema 'oku fehanganagai mo e kakai fakalukufua 'o 'uhinga ki he 'uhila, ki he veve ki he *communication*.

Sea Komiti Kakato: Sai 'e 'Eiki Palēmia mo me'a lōua hifo ki lalo ka tau 'unu mu'a 'etau ngāue mo'oni pē 'a e Feitu'u na ia Fakafofonga Fika 7 ē, ko e me'a ko eni ko e me'a ia 'a e kakai ka 'oku fou mai 'i he Fakafofonga Fika 14, ka koe'uhí 'oku 'ikai ke me'a heni, ko u kole atu mu'a ke tau hoko atu mu'a ki he lipooti 'e taha. 'E toe 'asi atu pē 'a e me'a ko eni 'oku me'a ki ai fekau'aki pē mo e me'a 'a e kakai. 'Io na'a ku tali pē au ia 'a e kole, ka na'e kole mai pē he 'Eiki Palēmia he 'Eiki Minisitā kiate au ka koe'uhí ko e me'a mai 'a e Tokoni Palēmia pea 'oku nau pehē pē ko ia, ka 'i he taimi ni 'oku fakapapau'i he taimi ni 'e toloi atu ia ka tau hoko atu mu'a ki he lipooti hoko fakamolemole. 5.1 Potungāue Fakalotofonua. Me'a mai.

Lipooti Fakata'u Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua mei he ta'u 2021 ki he 2022

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō Sea pea ko u kole ke u hūfanga atu he ngaahi tala malu e fonua kae 'uma'ā ho Fale 'Eiki ni 'atā ke fai ha lipooti fekau'aki mo e lipooti fakata'u 'a e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua mei he ta'u 2021 ki he 2022, pea ko e lipooti ko eni 'oku hā ai ngaahi konga kehekehe na'e fakahoko 'i he faha'i ta'u ko eni tu'unga fakapa'anga. Pea mo e tu'unga ko eni na'e hiki mei ai 'a e Potungāue 'a e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua mei he Pule'anga *local government* kuo hiki ia ki he 'Ofisi Palēmia kae pehē foki ki he va'a fo'ou na'e fokotu'u 'i Neiafu he konga eni e ngaahi ngāue fakalotofonua kae 'uma'ā foki 'a hono fokotu'u 'o e palani.

Taniela Fusimālohi: Sea sai pē ke fai ha ki'i fakatonutonu?

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu me'a mai.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e fakatonutonu 'oku pehē koe'uhí na'e 'osi fai 'ene malanga 'a'ana ko eni 'i he Pulelulu uike kuo 'osi 'ene malanga 'i he'ene lipooti pea 'oku tuku mai ia ke fai 'emaui malanga. Ko eni 'oku ke toe 'oange 'e koe e miniti 'e 20 kehe ia kae hoko atu koe'uhí 'oku lahi 'etau 'ū lipooti.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea tuku mu'a ke u hoko atu 'eku malanga ko e tu'o fā'aki eni hono toutou tu'usi e malanga e motu'a ko eni. Ko e tu'o nima'aki eni he

pongipongi ni 'Eiki Sea. 'Oku ou tokanga atu he ko e manatu 'oku lava pē fo'i 'aho pē 'e taha kimui. Ko eni ia kuo lele ia he uike 'e ua pea 'oku mo'oni e fakatonutonu mai 'a 'Eua kae ki'i taitaimi hifo pē kae 'oleva ke u 'alu hake 'o a'u ki he tu'unga ko ē ko e peesi ua pē eni 'oku kei fononga atu ai kau toki a'u a'u atu ki 'amui kae toki fai mai ai 'ene fehu'i mālō Sea. Ko e

...

<007>

Taimi : 1425-1430

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : ...ko e tu'unga ko eni ko ē na'e a'u ki ai 'a e ngāue ko eni na'e hoko foki ai 'a e fakatamakī 'Eiki Sea. Pea 'i he'ene pehē na'e foki leva ai 'a e Potungāue ia ki he tafa'aki na'e ngāue'aki 'a e fo'i lea faka-Pilitānia ko eni ko e *cluster*. Mahalo 'oku ke mea'i pē Sea taimi ko ē ko ē 'oku 'i ai 'a e fo'i lea ko e *cluster* fakapipiki'i kātoa mai 'a e ngaahi kupu kehekehe 'o hoko ko e fo'i pulu pē 'e taha. Pea na'e hoko eni he 'aho 15 ko eni 'o Sanuali 'o e 2022. Pea 'i he'ene pehē na'e lele mai ai 'a e Potungāue ngaahi taimi lahi 'i he'enu tafa'aki kehekehe 'o a'u mai ko eni ko ē ko ē ki he 'osi 'a e ta'u ko eni.

Ko e me'a 'oku fakahoha'a ki ai 'a 'Eua 'oku kongā 7 foki 'a e polokalama pea 'asi pē mei he ngaahi kongā kehekehe heni. Kongā 1 ko e ngaahi Lao kae pehē atu ki he kongā hono 2, pea pehē ki he ngaahi polokalama 'a e 'Eiki Minisitā kae 'uma'ā foki 'a e *CEO* pea pehē ki he tafa'aki 'a e tēpile 'o e Siasi. Sea kau eni ia ha Potungāue ma'olunga 'aupito 'oku 'i ai 'a e kau Faifekau 'i he Potungāue, pea 'i he'ene pehē ma'olunga kehe ia 'i ha toe Potungāue. Ka 'oku ou hanga 'o 'ohake ke mou me'a ki ai, 'oku 'i ai 'a e fo'i va'a kehe ai 'oku ui ko e Potungāue 'a e Siasi pea 'oku nau hanga 'o tokanga'i 'a kinautolu faingatā'ia, kau toulekeleka kae 'uma'ā 'a e fānau hako tupu e fonua 'oku nau faingatā'ia 'i he ngaahi tafa'aki kehekehe.

Ko e sipoti hokohoko atu 'enu ngaahi ngāue ki he ngaahi tafa'aki kehekehe 'o e sipoti pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi ola lelei ai kae 'uma'ā foki 'a e ngaahi va'a. 'Akapulu na'e toki foki mai mei Ha'amoā pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi 'u kongā kehekehe hangē ko e kakai fefine na'e 'i ai 'enu timi 'akapulu na'e folau atu ki Nu'usila 'o hokohoko pehē pē 'o a'u ki he kongā faka'osi foki heni fekau'aki ia pea mo e ngaahi ngāue ko ia ki muli. Pea kau eni he ngaahi kongā mahu'inga 'aupito fai ki ai e tokangā ka 'oku ai e tu'unga ma'olunga 'aupito 'oku 'i ai pea 'oku 'i ai 'a e ngāue lahi 'oku fai heni 'a e Pangikē 'o Māmani, kae 'uma'ā foki 'a e Pangike 'Esia ki hono fakalelei'i mo hono vakai'i 'a e ngaahi ngāue ko eni fekau'aki pea mo e tafa'aki ko ia 'a e faingatā'ia kae 'uma'ā foki 'a kinautolu to'utupu 'o e fonua.

Ko e tu'unga ia 'oku 'i ai 'e Sea pea 'oku ou fakamālō atu he ma'u faingamāliē. 'Oku 'i ai 'a e tokanga lahi mai 'a e Hou'eiki Fakafofonga kau ki ai 'a e Hou'eiki ko ia 'o Tongatapu 11. Ko e Mēmipa foki ko eni na'e *CEO* 'i he Potungāue ko eni 'i he ngaahi ta'u mai kimu'a pea 'oku 'i ai 'ene tokanga lahi ko hono 'uhinga ke 'omai ha'ane fakakaukau mo tokoni mai ki he tu'unga ko ē ko ē 'o e lipooti ko eni. Pea ko ia ai 'oku 'i ai pea mo e tokanga lahi mai 'a e Fakafofonga Tongatapu 2 fekau'aki mo e ngaahi fehu'i Sea na'a ne tuku mai pea 'oku ou tuku atu pē 'a e faingamālie ko eni 'o kapau 'e toe māfana 'a e Feitu'ú na ke toe tu'usi faka'ofa'ofa pē ia ka tau hoko atu tautolu ki ha me'a 'oku toe mahu'inga ange lelei 'aupito pē mo ia. Ka ko e tu'unga ia 'oku 'i ai pea 'oku ou tuku atu ki he Feitu'ú na kae 'uma'ā 'a e Fale ke nau fai mai ha feme'a'aki fekau'aki pea mo e lipooti. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Minisitā e Sipoti pea mo e tatakī e *Internal Affairs*. 'Io me'a mai Tongatapu 2.

'Uhila Moe Langi Fasi : Tapu mo e Feitu'ú na Sea pea ko u kole ke u fakatapu mo e Hou'eiki

Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. ‘Uluaki pē ‘oku ou fakamālō ki he 'Eiki Minisitā hono ‘omai e lipooti ko eni ke me’a ki ai ‘a e Fale. Sea te u fakanounou atu pē he ‘oku ou ‘ilo pē ‘oku tokolahi e ni’ihi ‘oku nau fie me’a mai fekau’aki mo e lipooti ko eni. Ko ‘eku tali nounou ki he lipooti ko eni Sea ‘oku kau eni he lipooti ‘oku ‘ikai ke u fiemālie ki ai, ki hono fakahū mai ko eni ki he Fale. Ka ko u tui mahalo ko hono totonu tahā ke toe fakafoki ki he Potungāue ke fakalelei’i mai ‘aki ‘a e ngaahi ‘uhinga ko eni te u hoko atu ki ai Sea.

Ngaahi ta’efiemālie he Lipooti Fakata’u Potungāue Fakalotofonua pea ke fakafoki fai ngāue ki ai

Ko hono ‘omai ko eni ‘o e lipooti ‘a e ngaahi Va’a ‘o e Potungāue ko eni, ‘oku hangē pē ko ē hano lisi mai ha’anau lisi ngāue. Ko e ngaahi ngāue ko ‘enau ...

<008>

Taimi: 1430-1435

'Uhila moe Langi Fasi: ... ngaahi ngāue na’e fai mo e ola e ngāue kae ‘ikai ke fakaikiiki mai ‘a e ngaahi me’a ko ē ‘oku totonu ke mea’i he Hou’eikí pea ‘ilo ‘e he kakai ‘o e fonua. Te u to’o mai pē ki’i fo’i va’a pē ‘e taha te u fakatātā ‘aki he ko hono mo’oni ‘oku kakato kotoa ‘a e ngaahi va’a ‘i he me’a ko eni te u lave atu ki ai.

Sea ‘i he peesi 19 ko e Va’a Sipoti ‘a ia ko e fakatātā eni ‘o e ngaahi me’a ‘oku ou ta’efiemālie ai ki he lipooti ko eni pea ‘oku ou faka’amu ai ke toe fakafoki ke fai mai e ngāue ‘a e kau ngāue ki ai.

‘I he Tepile Fika 2.2.2 ‘i he peesi 19 ko e lipooti mai ia ‘a e ngāue ‘a e sipoti ‘oku ‘asi ai ‘a e taumu’a ngāue, tāketi ngāue, ola ngāue mo e ngaahi ngāue ke hoko ki ai. Fakatātā pē ‘i he fo’i ‘uluaki laini ko ē ‘o e tepile ko eni tāketi ngāue ke fakahoko ‘e he ngaahi kautaha sipoti ‘a e fakalalakaka’i ‘o e sipoti takitaha. Ko e ola ‘o e ngāue ‘oku tu’u mai ai ‘oku kakato ko e hā e me’a ‘oku kakato? Ko e hā e ngaahi sipoti na’e fakalalakaka’i pea ko e hā ‘a e ngaahi fakalalakaka na’e fai ‘e he ngāue ko eni ki ai ē ‘a ia ko e ngaahi me’a ia ‘oku ou ‘uhinga ki ai laini hoko hake pē ai ‘asi mai ai ke fakaivia mo fakalalakaka ‘a e ngaahi komiti sipoti fakakolo he kolo ‘e 46.

Ko e ola ‘o e ngāue ‘oku ‘asi mai te’eki kakato tupu mei he mafola ‘a e mahaki Kōvití. Ko e hā e me’a na’e te’eki kakato ko e hā e ngāue na’e ‘osi fakahoko? Hoko hake pē ai tu’u mai ai e fokotu’u e ngaahi kalapu sipoti ‘e ono ki Tongatapu, fā ki Vava’u, tolu ki Ha’apai, tolu ki ‘Eua.

Ola ‘o e ngāue te’eki kakato pea ‘oku fiema’u ke fokotu’utu’u fo’ou ‘o e polokalama ngāue ko eni. ‘Uluaki ‘eku hoha’a ki hení ko e hā e ‘uhinga ki he fokotu’u e komiti sipoti ‘e ono kalapu sipoti ‘e ono ‘i Tongatapu, fā ‘i Vava’u, tolu ‘i Ha’apai, tolu ‘i ‘Eua ko e hā e ‘uhinga ki he ngaahi fo’i fika ko eni? Pē ko ha ngaahi fo’i fika pē ia na’a nau hanga ‘o ‘ilo hake ke fai ha’anau ki’i fakatotolo ko e hā ‘oku fiema’u ai ke fokotu’u ‘a e ngaahi kalapu sipoti ko eni?

Pea ko e hoko ola e ngāue te’eki kakato hangē ko ē nau lave ki ai ko e hā e me’a ‘oku te’eki kakato? ‘Oku fiema’u ia ke tau ‘ilo ke mea’i ‘e he Fale ko e hā e me’a ‘oku te’eki ai kakato ko e hā e me’a ‘oku toe?

Hoko hake aí ‘oku pehē mai ai fakahoko e sipoti fakafonua ‘e tolu. Ola e ngāue kakato. Ko e hā e sipoti fakafonua ‘e tolu ko eni na’e fakahoko? Pea ko e hā e ‘uhinga ki he kakato? Ko e fo’i laine hono tolu hake mei lalo ‘oku ‘asi mai ai tuku atu e pa’anga tokoni ki he sipoti ki he kautaha ‘e 10. Ola e ngāue kakato. Ko e hā e lahi e pa’anga ko eni na’e tuku atu pea ko e hā e kautaha ‘e 10 na’e ‘ave ki ai e silini pea ko e hā e me’a kuo kakato?

Hoko hake pē aí ‘oku ‘asi mai ai fakahoko ‘a e sipoti kehekehe ‘e 10 he ‘aho fakafonua ‘o e sipotí. Ola e ngāue te’eki kakato. Hangē ko ‘eku hangē pē ko e ‘ū me’a ki ‘olunga ko e hā e me’a ‘oku te’eki ai ke kakato, ko e hā e me’a na’e ‘osi fakahoko? Ko e hā e sipoti kehekehe ‘e 10 ko eni na’e fakahoko he ‘aho fakafonua ‘o e sipoti?

Laini fakamuimui pē he peesi ko ia fakahoko Polokalama ako ‘e tolu ma’a e kau ngāue Va’a Sipoti. Ola ‘o e ngāue kakato. Ko e ako ko eni ko e ako ki he hā hā ‘ene me’a na’e ako? Pea ko e hā e me’a na’e kakato he’enua ako? Pea ko e hā ‘a e ola fakalukufua ki ai? ‘E Sea ko e ki’i fo’i fakatātā pē ko u to’o mai ka ko hono mo’oni ‘oku tatau kotoa e ‘ū va’a ‘o e potungāue ko eni ‘i he lipooti pehe’i mai ‘enua ngaahi lipooti.

Fakatokanga’i tonounou ‘ikai ha Va’a ngaue he MIA ke muimui’i ola e ngāue

‘Oku ou tokanga’i foki ‘oku ‘oku vaivai hono muimui’i ‘i he ola ‘o e ngāue ‘a ia ‘oku hā mahino mai hē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha tafa’aki ia ke nau ngāue’aki hono, hono muimui’i pea mo hono siofi e ola ‘o e ngaahi ngāue ke mahino ‘oku ‘oku kakato pea ko e hā hono ‘aonga ‘o e pa’anga na’e fakamoleki ai. ‘I he, ko e ngaahi va’a ko eni hono ui fakapilitānia ko e *monitoring and evaluation* pē ko hono muimui’i mo hono sivisivi’i ‘a e ola ‘o e ngāue.

‘Oku ou tui ‘e ‘Eiki Sea kapau na’e ‘i ai ha va’a pehē ko nautolu te nau fai hono muimui’i mo hono sivisivi’i pea ‘e ‘omai e lipooti ‘oku ‘asi mai hē e ngaahi me’a kātoa ko ia pea ‘e ma’u leva ai ‘etau fakafuofua ki he ‘aonga mo e lahi e pa’anga ‘oku fakamoleki ‘e he, ‘i he ngaahi ngāue ko eni pea ‘ikai ngata ai pea ‘e ...

<009>

Taimi: 1435 – 1440

‘Uhila mo e Langi Fasi: ... ke tau sio atu ko e hā leva e ngaahi me’a ‘e hoko atu ki ai ‘i he kaha’ú. ‘Oku ou hangē pe ko ‘eku lave ‘anenaí Sea ko u ta’efiemālie lahi ki he fōtunga pea mo e kakano ‘o e lipooti ko ení. Pea ‘oku ou faka’amu ke toe ‘ave mu’a ki he Potungāué ke fakahoko lelei ‘a e ngāue ‘a e ni’ihi ko eni na’a nau ngāue ki hono teuteu’i ‘o e lipooti ko ení.

Ko u kole fakamolemole pe ki he ‘Eiki Minisitā na’a pehē ‘oku tāketi’i ‘ene lipootí ka ko ‘etau ngāue foki ia ‘oku fai he Falé ni ko hono sivisivi’i e ngaahi lipootí. Mo ha ngaahi me’a ‘oku tau faka’amu ke fakalelei’i koe’uhí ko e lelei fakalukufua ‘o e fonuá, mālō ‘aupito Sea e ma’u faingamālié, ko ia pē.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā, tali mai angé me’a ko ē ‘oku tokanga ki ai Fakafofongá, hā e me’a ‘oku kakatō. Hā e me’a ‘oku te’eki kakatō ‘i he lipootí he ‘oku tu’u fakapōpō’uli taimí ni ki he kau Mēmipá. Na’a mo e kakai e fonuá ke nau me’a ki ai, me’a mai ange.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotonua: Mālō ‘e Sea pea ‘oku ou faka’apa’apa lahi atu ki he Tongatapu Fika 2, fekau’aki pea mo ‘ene to’o e peesi 19. ‘I he tu’unga ko eni ‘oku ‘ikai

ke ne lava ‘o fakatokanga’i ‘a e ngaahi taumu’a mo e ngaahi tāketi kae ‘uma’ā e olá mo e ngaahi ngāue na’e fai ki ai. Pea ‘oatu foki eni ia he founa nounou ko ení ‘e Sea ke me’a mai pe ki ai. Ko e *shorthand* eni, nounou’i pe. Ka ‘oku ‘ikai foki ke ‘i ai hano piokalafi he taimi te te huke ai kimuí ke ne ‘omai e faka’auliliki ko iá. Pea ‘oku mo’oni ‘aupito pe ia, mo’oni ‘aupito ‘a e tu’unga ko ení.

Ko hono ‘uhingá ko e ngaai sipoti ko eni ko ē ‘oku fakapa’angá kae ‘uma’ā ‘a e ola ‘o e ngaahi sipoti ko iá. Ko e me’a ia ‘oku fai ki ai ‘a e fakahoha’á, kapau leva hangē ko ení. Na’e fai hano tokonia ‘a e Timi ‘Ikaletahí pe ko e Timi TALA, ta’u ‘e fiha. Ko hai na’e kau ki ai, hā e fuoloa na’a nau folau ai. Na’a nau ō ‘o tau ki fē, na’a nau nofo ‘i fē. Ko e ngaahi tu’unga ia ‘oku ‘omai ‘a e faka’auliliki ko eni ki ai. Pea ‘oku ‘i ai e mo’oni lahi ai, ko e ‘omai foki eni ia ‘i he taimi na’e ki’i tō ai e po’ulí pea ‘i he’ene pehē na’e ki’i ‘ohake ai ‘e he Potungāué ‘a e tu’unga ko ení.

Ka ‘oku mo’oni ‘aupito ‘a e tu’unga ia ‘oku ‘omai ki hē ‘oku fiema’u ke fai hano faka’auliliki ‘o e kau sipotí. Kae ‘uma’ā ‘etau ngaahi ngāue ko ení pea ‘oku faka’ofa’ofa pe ia ‘e Sea. Ko hono ‘uhingá ko e tefito’i fatongia ia ‘o e Potungāué ke ne talaatu ko hai ha kau va’inga lelei. Fai ha kau faiako lelei ka e pehē foki ki ha timi ‘oku lelei ki he kaha’ú. ‘A ia ko e faka’amu ia ke ‘omai. ‘Oku ‘ikai ke u lava ‘o ‘oatu ‘a e tali ko ia ‘i heni. Ka ko e tu’unga ko e ‘oku fa’a ‘omai ‘akí ‘oku fa’a ‘omai ia ‘i mui ‘i he *bibliography*. Pea *annex* leva ki ai ‘o ne ‘omai ‘a e fanga ki’i tēpile ko ení. Ka ‘oku ‘ikai ke hā ia heni ka ko e mo’oni ‘aupito e me’a ia ‘oku ‘omai ‘e he Fakafofonga ‘o Tongatapu 2 fekau’aki mo e tu’unga ko ení.

Na’á ne fiema’u ke ‘i ai ha ki’i piokalafi ‘o e ngaahi taumu’a ngāue, taimi, feitu’u ka e ‘uma’ā foki ‘a e olá. Pea ‘oku ‘ikai ke ‘asi atu ia heni. Ko e tu’unga pe eni ‘oku ‘asi atu aí pea ‘oku mo’oni pe ‘a e faka’eke’eke ia ‘oku ‘omai meí he Fakafofonga ‘o Tongatapu. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga ki ai ‘i he fakamatala ko ení, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eiki Minisitā ki’i tokoni mai pē ki he motu’á ni he ngāué ē. Koe’uhí pe ‘oku fakatokanga’i hangē ko e me’a ko ē ‘oku me’a ki ai e Fakafofonga Fika 2. Kapau te ke me’a hifo, pau te ke me’a mai pē ko e tāketi ngāué ke fakahoko ‘e he ngaahi Kautaha Sipotí ‘a e fakalalakaka’i ‘o e sipoti takitaha. Fe’ia fua e ngaahi sipoti ko ē ‘oku tonu ke fakalalakaka’í. He ‘oku ‘asi mai heni he lau ola ngāué kakato. Tenisi, soka, ‘akapulu, liiki ko ‘eku ‘ai pe, ‘uhinga pe ko e ki’i fakatātā pē koe’uhí ke ke me’a mai ‘aki. Pea kapau ‘oku ‘ikai ke, ‘oku mo’oni e Fakafofongá. ‘Oku ‘i ai ‘ene fokotu’u ke to e fakafoki mu’a ‘o to e fakakakato mai. Hā ho’o me’á

‘Eiki Minisitā Naahi Ngāue Fakalotofonua: ‘Eiki Sea ‘oku mo’oni ho’o me’á, tatau pe me’a ia ‘okú ke me’a mai’akí mo e me’a ko ē ‘oku mea’i ‘e he Fakafofongá ...

<010>

Taimi: 1440-1445

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... he ko e ngaahi ‘aho ni foki ia ‘oku nau lotu nautolu ke tohi e mingimingi’i me’a kotoa. Kātoa e ngaahi sipotí ‘oku ‘i hē pē pea ‘oku ‘i ai pē hono lekooti ka ‘oku hangē ko ‘eku fakahoha’a na’e fai ‘anenaí, na’e tō mai eni he taimi fakatamaki. Pea ‘i he’ene pehē na’e ‘ohake ai pē lipootí ia ‘i he tu’unga ko iá. Na’e ‘i ai e ngaahi lipooti ia na’e faka’amu ke fakahoko pea na’e ‘ikai ke hoko pea na’e ‘i ai e ngaahi lipooti ia na’e matū’aki tamate’i ‘aupito pe ia ko e ‘uhingá ko e tu’utu’uni ko ē ko ē ‘a e fonuá

‘i he taimi ko ia he 2021 – 2022. Pea ‘i he’ene pehē ‘oku tu’unga pehē ai ‘e Sea tapu ange mo e Feitu’u na, ko e mo’oní eni mo e totonú.

Ko e fakalahi ko ē ko ē ‘oku toe loto ko ē ke tānaki mai ko ē ki aí na’e ‘ikai ke kau ia hē. Ko hono ‘uhingá na’e ‘i ai e me’a kehe ia na’e hoko, hangē pē eni ko e taimi ko ē ko ē ‘oku fai ai ko ē tapu ange pea mo e Fale ‘eiki ni, ‘ohovale pē ‘oku fai ha fo’i tāmata ha feitu’u. Tau fakaangaanga hono ue’i kae ‘uluaki faitaa’i ke maau pea toki ‘omai leva ‘enau fakakaukaú ki ai. ‘A ia ko e tu’unga ko ení ‘oku tonu pē ia. Ko e fakalahi ko eni ko ē na’e tokanga mai ki ai ‘a e Fakafofongá na’e lolotonga, taimi eni ia ‘oku fai ‘a e tu’utu’uni ko ē ‘a e fonuá *Covid-19* ko ē tapu e ako, tapu e toe fononga holo he hala, taki taha nofo honau ‘api. Pea kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku hoko, hoko leva ia he taimi ko ení ‘e Sea.

Pea ko hono ‘uhinga ia ‘oku ‘oatu ai pē ‘a e tu’unga ko ē lipootí ‘o fakatatau ki he taimi na’e hoko ai. ‘E fehu’i foki ē ia ha kuonga, hā e me’a na’e ‘ikai te ke fakalelei’i aí? Tapu ange mo e Fale ‘eiki, nau fokoutua au ‘i ‘api. Nau nofo au ia ai he na’e ‘ikai ke ngofua ia ke fai ha fononga holo pea ‘i he’ene pehē ‘oku ‘omai pehe’i pē lipootí ia. Pea ko u faka’amu au ke ‘i ai ha taimi mo ha kuonga ke nau huke hake pea nau pehē, ko e hā ‘oku pehē ai e lipootí, taimi na’e tō ai e fakatamakí, taimi na’e ‘i ai e *cluster*.

Na’a mou fakatokanga’i hū pē he me’á toe, ‘a e *CEO* he peesi ko ē kimu’á na’e ‘ikai ke *CEO* ia ma’a e potungāue, na’e ‘i ai ‘a e fo’i lea fo’ou ia ko e *cluster* na’e hoko ia ki ai, ko ia na’e pule aí. Na’e fononga holo ia na’a nau, tapu ange mo e *CEO* na’e *chief cook* ia he taimi ko íá, ko ia ia na’a ne ngaahi ‘a e ngaahi ‘ilo ko ē ‘o ‘ave ki Hahake mo Hihifó. Na’e kehe ia mei hono lakanga ko e *Chief Executive Officer* pe Talēkita Lahi. Na’a ne fai ‘e ia ‘a e ngāue ko ē ko e ‘uhingá he ‘e malumalu ia na’e ‘i aí ko e *MEIDECC* pea mo e potungāue ‘e taha na’a nau fakataha pea tu’utu’uni leva ai, Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua te mou fai ‘emoutolu hono tokoni’i e kakaí ‘oku ‘ikai ke nau lava holó, ngaahi ki ai e me’atokoni ko ení mei Hahake ‘o a’u ki Hihifo.

Pea na’e fai leva ia ‘e he potungāué ‘o a’u ki he kakai na’a nau nofo ha tēniti pe ko ha vao pe ko e, ‘oku nau nofo ha vaka, a’u atu ki ai. Ma’u atu ko ē ko ho’omou ‘iló ē mou kātaki ma’u he taimi ni. ‘A ia ko e fatongia ia ko íá ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia hē ka na’a ne fai pe ia ‘e he potungāué ‘enau lelei tahá ke tauhi ‘a e malumalu ko ia ‘o e lipooti ‘o hangē ko eni ‘oku ‘oatú. Pea ‘oku ‘i he’ene pehē ‘oku mo’oni ‘aupito ka tu’unga ko ē na’e fai ‘aki e fatongia ...

Vaea Taione: Ki’i fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu. Ki’i me’a hifo ‘Eiki Minisitā. ‘Io me’a mai.

Vaea Taione: Ko ‘eku fakatonutonu pē ‘a’aku ia, ko e ‘ū lipooti kehe ia ‘a e komiti ‘oku a’u mai pe ia ki Fale ni Sea. Ko e lipooti pe ia ko ení ‘oku ‘ikai ke kakató. ‘Oku kakato pē ‘ū lipooti kehé ia Sea. Fakatonutonu pe ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki ko ‘etau fakanounou pē kuo ‘osi tali he Fale ni ko e toe ‘omai ha *annual report* ‘e pau ke ‘i ai e ola, ‘i ai mo e fakamatala pa’anga pea ‘e hōhoa melie pea mo e palani ngāue ‘a e Pule’angá. ‘Io me’a mai ‘Eiki Palēmia.

Tu'utu'uni Ngaue PSC ki he founga mo e fatongia Pule'anga fekau'aki mo e Lipooti Fakata'u

Eiki Palēmia: Ki'i tokoni atu pē Sea. 'Oku 'i ai foki 'a e tu'utu'uni 'a e Pule'angá ki he 'omai ko ē 'a e lipootí. 'Oku 'i ai e tu'utu'uni 'a e PSC 'a e founga mo e fatongia ko iá. 'A ia 'oku feinga pē ki ai 'a e Hou'eiki Kapinetí ke nau tulituli pē ki he tu'utu'uni e lao ko iá. Neongo 'etau fokotu'u atu mo e me'á ka 'oku 'i ai pē lao 'oku mau talangofua ki ai. Hangē ko e me'a 'a e Minisitā ko e kakatō ko e pehē mai *completed*. 'Io te tau lava tautolu fakamatala'i atu ko e, ka ko e 'uhingá ia ko e taumu'a na'e 'omaí na'e kakato. Pea kapau 'oku toki 'eke mai e fehu'i ia 'e lava pē 'o fakahoko atu ka ko e angamaheni eni, 'oku mea'i pe ia he Fale ni 'a e pehē mai pe 'oku *complete* 'a e fo'i *task* ko iá pe kakato pe ko e *incomplete* mai 'oku ta'ekakato. 'E lava pē 'o toe tānaki atu ha ngaahi fakamatala.

Paula Piveni Piukala: Fakatonutonu eni Sea. ...

<002>

Taimi: 1445-1450

Sea Komiti Kakato: 'Io fakatonutonu, me'a mai fika 7 Tongatapu.

Paula Piveni Piukala: 'oku ou faka'amu pē ke 'oua 'e to'o 'a e me'a ko eni ko ha fakatonuhia'i, ka tau tulituli mu'a ke tau 'ai e me'a 'oku 'uhinga lelei.

Ko e fakakaukau ko ē lipooti 'o pehē ko e tu'utu'uni mei he PSC pē ko e tu'utu'uni 'a e Pule'anga 'o 'omai 'aki 'a e *format* ko ē Sea, kau ia he fakakaukau fakavalevale. Ko e mahu'inga 'o e *Annual Report*, ka u hanga 'oatu 'eku fakakaukau. Kapau te mou fakakaukau ki he tesi pooti 'o ha me'alele ke ne hanga 'o *inform* kitautolu pē 'oku 'i fē'ia 'a 'etau silini na'e 'ave he patiseti ...

Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: ... ke nau ngāue'aki, mahu'inga ia 'o e lipooti.

Eiki Palēmia: 'Ikai ko ha fakamatala pa'anga eni, ko e *Annual Report* eni.

Paula Piveni Piukala: ...kae 'oua 'e 'ai ke fakatonuhia'i atu 'o pehē tokua 'oku 'i ai 'a e tu'utu'uni ia 'a e PSC ke 'oua ...

Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea.

Paula Piveni Piukala: ... 'e 'omai 'a e *indicator* ko ē 'oku fiema'u 'e he Fale ni kae 'omai 'a e veve ko eni. Ko e 'uhinga ia 'eku fakatonutonu, ke 'oua 'e taki ke pehē ko e tu'utu'uni eni ha lao ...

Eiki Palēmia: Te u fakatonutonu pē te u ta'utu au ki lalo ...

Paula Piveni Piukala: ... 'omai angé lao ko ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Palēmia: ... kae tuku ke kaikaila pē ia, te u ta’utu au ki lalo neongo ‘eku fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: Mo’oni pē Feitu’u na ‘Eiki Palēmia, ka ‘oku ou feinga pē ki he Fakafofonga ke ne fakatokanga’i pea fanongo pea ka ‘i ai ha fakatonutonu, pea ke me’a hifo, ka na’e lolotonga fakatonutonu ‘a e Fakafofonga ia ‘a ē ‘oku te’eki ai ke ‘osi ‘ene fakatonutonu, ka ke me’a mai ‘a e Feitu’u na, ko e hā ‘a e fakatonutonu ‘a e Feitu’u na.

‘Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu Sea ‘oku ne talamai ‘e ia ke ‘oua te mau talangofua mautolu ki he lao, ko ‘ene me’a ia ‘oku talamai. Sea ko ‘eku fakatonutonu ‘oku me’a mai ‘aki.

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku fakatonutonu ke ‘omai angé lao ko ia, he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha lao ia te ne tu’utu’uni mai ke ‘omai ‘a e veve ki Fale ni kae tuku ‘a e me’a mahu’inga, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha lao pehē ia. Pea kapau ‘oku ‘i ai ha lao pehē ‘ave lao ko ia lī he veve.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, Fakafofonga ...

‘Eiki Palēmia: ... hū pē faka’apa’apa ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, mo me’a hifo ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: ‘Ai ke ‘ai pē mo akonaki’i ‘a e Fakafofonga, tuku e ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga tokanga ‘aupito ‘aupito ki he me’a, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ko e ‘omai ha veve ki he Fale ni, ko e anga ta’efaka’apa’apa ia.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e me’a eni na’e toki fakahoko atu ‘e Tongatapu 2, ‘oku ‘ikai ke ‘omai ‘a e kakano, na’a nau ō mai ‘o kole ‘a e silini ‘a e fonua ke nau ō ngāue’i ‘aki ‘a e ngaahi taumu’a ngāue, pea ko e līpooti te ne ‘omai ‘a e *indicator* kia kitautolu ke tau ‘ilo pē ‘oku ‘i fē’ia ‘a e me’a na’a nau palani ngāue pea mo e silini fakamole, hala ke ‘omai he ha fakaikiiki he ‘a e fakamole, ka ‘oku ou, ‘oku ‘ikai ke u fiemālie Sea ...

Sea Komiti Kakato: ‘Io ko e ki’i me’a, mo me’a hifo ki lalo.

Paula Piveni Piukala: ... ko e ‘omai e *excuse* ko e tu’utu’uni he lao, ‘ikai ke u tui pehē au.

Sea Komiti Kakato: Ko e me’a ko ē ‘oku, mo ki’i me’a hifo ki lalo, mo me’a hifo ki lalo kae ‘oatu ‘eku ki’i me’a ko eni ‘oku ou tokanga ki ai, fakafoki ho’o lea ‘a ho’o me’a fakamolemole, na’e ‘ikai ke me’a ‘a e Fakafofonga ia ki he me’a ko e veve ‘oku ‘omai ki he Fale ni, ‘oku ‘ikai ke fiemālie ki hono ‘omai ‘a e līpooti ‘aki ‘a e ‘uhinga fakatatau ki he peesi 19, pea ne ‘omi leva ‘a e mo’oni’i me’a. Ko e hā ‘a e ‘uhinga ‘a e ola ‘a e tāketi na’e fai, ko ia pē, na’e ‘ikai ke ‘i ai ha fo’i lea ia ko e veve ai fakamolemole ki he Feitu’u na.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ki’i fakahoha’a atu ...

Sea Komiti Kakato: ‘Oleva hifo Minisitā ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko e *implication* ‘o e me’a ‘oku ne fakamatala mai ‘oku ta’eta’e’uhinga, kapau leva ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku ta’eta’e’uhinga ‘oku *amount* ki he hā, ki he veve.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: ... ko e poini ia ‘a’aku.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ko ho’o ‘uhinga ia pē ‘a e Feitu’u na, ka ‘oku ‘ikai totonu ke ke fai ‘a e me’a ko ia ‘i he Fale ni, ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku ne ‘omai ha veve ki he Fale ni fakamolemole, ko e anga ta’efaka’apa’apa ia, pē ko e anga kovi ia ‘i he Fale ‘Eiki ni.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ta’efaka’apa’apa ange ‘enau ō ‘ave silini ‘a e fonua pea ‘ikai ke nau ō mai ‘o fakamatala mai ke ‘uhinga lelei, pea ‘omai leva ‘o teke mu’a mai ‘o talamai ko e lao, ‘ikai ke ‘i ai ha lao pehē ia ‘i he fonua ni ke fakavalevale pehē ‘ene fakakaukau.

Sea Komiti Kakato: Faka’ofu’ofa ange pē ho’o me’a ko ia, ‘oua pē te mou hanga ‘o ngāue’aki ha fa’ahinga lea ‘i he Fale ni ‘oku ke ‘osi mea’i lelei ‘e he Feitu’u na mo e Fale ni kotoa. Ka ‘oku ou kole atu pē ki he Feitu’u na ke ke tokanga pē ‘osi ē ‘etau ako na’e fai ‘i he Fale ni ki he motu’a ni pea mo e ongo Sea ko ē, ko ‘ene ‘alu atu pē ‘o a’u ki ha tu’unga ‘oku ‘ikai leva ke fai e me’a ko ē ‘oku mau kole atu ki ai. ‘E ‘i ai leva ‘a e totonu ta’etoeveiveiua ‘a e kau Sea ke nau ‘oatu leva ha fakahinohino fakangāue ki ha Mēmipa ‘o e Fale ni.

Ki’i fakamolemole pē ‘Eiki Minisitā ki’i me’a hifo pē kae tukuange angé ki he kau Mēmipa ke nau me’a mai angé ‘o fekau’aki mo e ‘ū me’a ko eni ‘oku nau tokanga atu ki he Feitu’u na. Me’a mai angé ‘Eiki Nōpele fika 1 ‘o Ha’apai.

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki e Komiti. Ko ‘eku tokoni atu pē ‘aku ‘Eiki Sea ‘i he anga ‘etau ngāue, ke me’a lelei pē Hou’eiki mo tokanga, mo te fakatokanga’i lelei ha malanga ‘a ha taha mo ‘ene ‘uhingá.

Fakatātā ‘aki Sea, mo’oni ia ko eni ‘oku mo’oni e me’a ia na’e ‘ohake ‘e he Fakafofonga fika 2 ‘o Tongatapu fekau’aki mo e lipooti ko eni. Pea ‘oku ‘ohake ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘o e Potungāue ‘aki ko eni ‘oku ‘omai ‘a e ‘uhinga ko e ‘uhinga ‘e taha ko e ‘uhingá ko e Koviti. Pē ko e, ko ‘eku kole pē ‘a’aku ki he Fakafofonga 7, ki’i me’eme’a lelei ki he ‘ū malanga ‘oku ‘oatú, ko e ‘uhingá eni Sea, me’a hake pē ‘Eiki Palēmia ...

<005>

Taimi: 1450-1455

Lord Tu’iha’angana: ... ‘o fai ‘ene fakatonutonu ‘oku ‘i ai e ngaahi Lao ‘oku nau muimui ai, ‘a eni ko eni na’e ‘oatu he PSC. To’o pē he Fakafofonga Fika 7 ‘a e me’a ko ē ‘oku ne ...na’e ‘ikai pehē mai ia ‘oku talamai he PSC ha fa’ahinga lipooti pehe ni na’e ‘ikai ‘uhinga pehe ni ‘a e Palēmia ‘oku pehē mai pē ia ‘oku ‘i ai e Lao ‘a e PSC ‘oku nau muimui ai ko hono fa’u mai ‘enau ‘ū lipooti fakata’u, to’o pē he Fika ia 7 talaange ‘oku ‘ikai ke talamai he ...

Paula Piveni Piukala: Sea fakatonutonu atu ‘a e ‘Eiki Nōpele ko eni. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha Lao ‘oku ne tohi’i mai ‘a e fa’ahinga *format* ko eni.

Lord Tu’iha’angana: Talitali ke ‘osi atu ‘eku fakamatala he ‘ikai ke mau fai pē ki he me’a ‘oku ke ‘uhinga ki ai.

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga Fika 7 ko au ‘oku totonu ke ke faka’ilonga mai pea ‘i ho’o me’a ki ‘olunga te ke fakatonutonu pē ko ho’o tokoni pea te u kole leva ki he Fakafofonga pē ‘oku ne tali e tokoni. ‘Io ‘e lau pē ‘ene miniti pea kapau ko e fakatonutonu ‘e pau ke me’a ki lalo kae ‘ai ho’o fakatonutonu pea ‘e ‘atu leva ‘a e tali ‘a e Sea ko e hā ‘a e fakatonutonu ko ia pea kapau ‘oku loto e Sea ki ai pē ‘oku tonu pē ‘ikai ka kuo pau ke tau nga’unu kimu’a.

Lord Tu’iha’angana: Kaikehe ko e me’a ia ko ē ‘oku ou ‘uhinga ko ē ki ai ke fai ‘a e feme’a’aki ‘a e Hou’eiki fai’aki ‘a e laumālie lelei, me’a fakalelei ke ‘oleva ke mahino mai ‘a e ‘uhingá. Ko e ‘uhinga ka te to’o pē kita ha me’a ‘oku te fakatatau ki he’ete ngaahi faka’uhinga mo e me’a ‘oku te tui ki ai ‘e ‘ikai ke kakato. Ko e me’a mai ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘oku ‘ikai ke pehē mai ‘a e PSC ia ke mai ha fa’ahinga lipooti pehē ni, ka ‘oku ‘i ai ‘a e Lao ke nau muimui ai ‘i hono fa’u mai ‘a e me’a ko e *annual report* ki heni, ka ‘oku ‘ikai ke pehē mai pea tu’u foki e Fakafofonga ‘o pehē mai. ‘Oku ‘ikai ke pehē mai ‘a e PSC ke mai ha lipooti ta’ekakato ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga mai e Palēmia pe pehē mai ‘a e PSC he Lao ke mai. ‘Ikai ‘oku ‘ikai ko ha fakatonuhia ia, ka tau foki mai pē ‘Eiki Sea ki he me’a ko eni ‘oku ‘ohake, ‘ohake ‘a e poini ko eni ‘a e Fakafofonga Fika 2 mo’oni ia. Pea ko e Lipooti Fakata’u ko eni he fu’u vaha’ a taimi na’e tō ai ‘a e fakatapatupui lahi he fonua ni pea ko e *excuse* ia ‘oku ‘omai he me’a. Neongo ‘o kapau ko ia kapau ‘oku ‘ikai , ka tau feme’a’aki pē ‘i he ngaahi laumālie ko ia kae tuku e ‘alu ia ki he kaikaila mo e ngaahi me’a pehē ‘ai ke tau feme’a’aki he mahino mo e fanongo fakalelei mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Nōpele Fika 1 ‘o Ha’apai. Me’a mai Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Sea ke ‘ai ke u *respond* atu ki he fakamatala ko ē. Ko e ‘uhinga ‘eku ‘ohake ke tau hanga ‘o fakatokanga’i ‘oua ‘e ‘omai ‘o pehē na’e ‘ikai ke ongo lelei kia au ‘a e me’a ‘a e Palēmia ‘o talamai ko e Lao ē ko e ‘uhinga ai ‘enau ‘ai pehē ‘oku ‘ikai ke fe’unga ia ke ‘omai ko ha fa’ahinga ‘uhinga pehē he Fale ni.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ‘oku ou kole atu ki he Feitu’u na ko e taimi ‘oku ke fanongo ai ki ha fakatonutonu ko e fatongia e motu’a ni me’a ki lalo kae fai e fakatonutonu.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea. Ko e Lao ko ē *Public Service* ‘a ē ko ē na’a ku ‘uhinga ki ai ‘anenai kupu 13(f) kapau ‘e me’a atu e Fakafofonga ‘o ki’i laukonga ai. ‘Oku ‘asi mai ai e fatongia ‘a e CEO ke ne *prepare* ‘a e *annual report* pea ‘omai mo e ngaahi fakamatala ko ē ‘asi ai kapau te ke me’a ki ai Fakafofonga kae ‘oua ‘e tukuaki’i noa’ia he ‘oku ‘ikai ke mau ‘ai noa’ia.

Paula Piveni Piukala: Fakatonutonu atu ē Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai fakamolemole ko u tali ...me’a ki lalo ‘Eiki Palēmia pea mo e Fakafofonga Fika 7. Ko u tali ‘e au ho’o fakatonutonu kupu 13(f) me’a ia ‘a koe Fakafofonga pea ko ‘etau Tu’utu’uni he Fale ni ‘e tapu ke ke kole fale’i ki ha taha ‘o fekau’aki mo ha Lao ‘i he Fale ni ‘oku ‘i he’etau Tu’utu’uni. Foki atu ‘o lau e me’a ko ia koe’uhí ka tau mā’opo’opo he ka ‘ikai te mou fakafekiki Fakafofonga te tau a’u leva ki he tu’unga totonu ke u faitu’utu’uni he motu’a ni.

Paula Piveni Piukala: Sea te u ki’i tokoni atu pē ki he faka’uhinga ko ‘ē. Ko e ‘uhinga ia ‘o e lipooti ko ē, ka ‘oku ‘ikai ko e fakamatala ‘i loto ko eni ‘oku ‘i he lipooti ko eni ‘oku ‘uhinga ‘e toe tu’utu’uni’i. Ko e poini ia ‘a’aku. Ko e lipooti na’e totonu ke nau ‘omai fakamatala mai e palani ngāue mo e Patiseti.

'Eiki Palēmia: ‘Ai e fakatonutonu ke mahino ki he Fakafofonga na’e hala ‘ene me’a ‘anenai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha Lao. Ko e Lao ena ko e 13(f) ‘o e *Public Service Association*.

Paula Piveni Piukala: Ko e fakatonutonu atu ē Sea. ‘Oku tonu ‘eku lau‘oku ‘ikai ha Lao ke ne hanga ‘o ‘omai ‘a e me’a ko eni.

'Eiki Palēmia: Lau hifo ‘a e me’a ko ena...me’a hifo ki hena ko e kupu Laó ena.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E ‘Eiki Palēmia me’a hifo na’a faifai kuo mou tengetange. Fakafofonga ko u kole atu ki he Feitu'u na. Ko ‘ene me’a mai pē 13(f) pea ke kumi leva 13(f) ko e ‘uhinga ka tau hoko atu ‘etau feme’a’aki.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ‘ikai ke ke maa’usia ‘e koe me’a ‘oku ou ‘uhinga ki ai. ‘Oku talamai ‘e he Lao ke ‘omai e lipooti ko e kakano e lipooti ‘oku ‘ikai tu’utu’uni’i ia ‘e he Lao, ka ko e lipooti ngāue’aki e ‘uhinga lelei fakamatala fekau’aki mo e palani ngāue mo e Patiseti.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu. fakatonutonu, fakatonutonu te u toe tu’o 3 pē mo tu’o 4. Fika 3 “Kuo pau ki he lipooti” ‘asi ai ‘a e ngaahi me’a ko eni “ngaahi fatongia mo e ngaahi tefito’i taumu’a ‘a e potungāue, ngaahi Lao ‘oku fakahoko he potungāue, ngaahi fokotu’utu’u ‘a e potungāue” te u hoko atu, ‘ai mo ke ki’i me’a hifo hē kae tuku e māfana pehē.

Tui Tongatapu 7 ‘ikai ‘omai kakato he Lipooti Fakata’u Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Paula Piveni Piukala: Ka ‘oku nau maumau’i, ko e lipooti ko eni ‘oku ne maumau’i e Lao ko ē he ‘oku ‘ikai ...

<007>

Taimi: 1455-1500

Paula Piveni Piukala : ...te nau ‘omai kakato e me’a ko ē ‘oku talamai ‘e he lao. Ko e poini ia ‘oku ou ‘uhinga atu.. ‘Oku ‘ikai ko e me’a ē ‘oku ‘uhinga mai ki ai e lao ‘a eni ko ē ‘oku tēpile mai. Ko e poini ia ‘oku ou ‘oatu.

Taniela Fusimālohi : Sea ko e fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato : Mou me’a ange ki lalo. ‘E 11 mou me’a ange ki lalo fakamolemole. Me’a ki lalo Fakafofonga 11.

Te tau hoko atu ē koe’uhi ‘e ‘ikai ke tau ‘unu e Fale kimu’a me’a hifo pē ki he kupu 3 ‘a e me’a ko ē ‘oku fakahoko atu ‘e he 'Eiki Palēmia. Fakamolemole ka tau nga’unu ē. ‘Ikai ke u toe fiema’u ke mou toe me’a ki ‘olunga moutolu kātoa ko eni. Me’a mai ange Fakafofonga Fika 2 fekau’aki mo e me’a ko eni ‘oku ke tokanga ki ai ka tau ‘unu. Koe’uhi ‘oku ‘i ai ‘a e ‘uhinga lelei ‘oku ‘omai ‘e he 'Eiki Minisitā ko e taimi ko eni ‘i ai e KOVITI. Ka koe’uhi kuo ‘osi tali ‘e he Fale ni ko e foki mai ko ē e lipooti hokó kuo pau ke kakato ‘aupito ‘o ‘ikai ke toe faka’uli’ulilātai ‘o hangē ko ia ko e fofonga ‘o e lao ko eni.

'Uhila Moe Langi Fasi : Mālō 'aupito 'Eiki Sea pea 'oku ou fakatapu atu mo e Feitu'ú na pea pehē ki he kau Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Ko u tui mahalo neongo pē mahino pē kiate au 'a e taimi 'o e KOVITI ka ko e taimi lahi ia mei he taimi ko ia na'e 'atā ai e KOVITI 'o a'u mai ki he taimi ni ke teuteu fakalelei 'a e lipooti. Ka ko u fakamanatu atu pē Sea na'e 'osi tali lelei 'e he 'Eiki Minisitā 'a e ngaahi me'a na'a ku tokanga atu ki ai, pē 'oku 'uhinga nai ia kuo tali ai pē ke fakafoki e lipooti ke fakalelei'i pē 'e hoko atu pē 'a e feme'a'aki ia 'i he tūkunga ko ia 'o e taimi ni? Ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku Sea he na'e 'osi me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā 'oku ne tali lelei 'a e ngaahi me'a na'a ku tokanga atu ki ai, ka 'oku 'uhinga nai ia ke tali ai pē mo 'eku fokotu'u atu ke fakafoki e lipooti ke fakalelei'i mai?

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Minisitā 'oku ke tali lelei e me'a ko ia 'oku kole ki ai e Fakafofonga Fika 2?

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Kātaki pē 'e Sea ke u ki'i fakahoha'a atu pē heni. Kapau te mou me'a hifo pē ki he peesi 5 te u lau atu pē 'e Sea ke mou me'a ki ai. "Na'e fehāngāngāi 'a e Potungāue 'i he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua mo ha pole lahi lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2021-2022. Ko e ngaahi fatongia tefito 'oku tuku falala mai ki he Potungāue na'e uesia lahi ai ngaahi fakatamaki fakanatula na'e hoko lolotonga e ta'u fakapa'anga. Na'e hoko 'a e fakataputapui fakafonua 'i hono tokangaekina 'a e COVID-19 he konga kimui 'o e 2021. Puna e mo'unga afi Hunga Tonga Hunga Ha'apai pea mo e peaukula 'o e 'aho 15 'o Sanuali 2022 pea pehē ki he hoko mai 'a e COVID-19 'i he 'aho 1 'o Fepueli, 2022 ke ne uesia e ngaahi fatongia tefito 'o e Potungāue."

'E Sea fe'unga 'ānoa pē ia pea mo e me'a ko eni ko ē ko ē na'a ku fakahoko atu 'aki ko e mo'oni pē me'a ia 'oku me'a mai 'aki 'e he Fakafofonga. Ka ko e tu'unga ia 'o e ngāue pea 'i he'ene pehē ko e lelei tahā ia na'e 'omai. Pea ko u poupu ki he tu'unga ko ena ko ē kuo 'omai, kae tukuange 'a e lipooti ke hoko atu ko hono 'uhinga ko e me'a ia na'e hoko. Pea 'oku 'omai pehē pē ki ai pea 'oku toe 'i ai mo e konga hē, 'asi mei ai ko hono 3 'aki eni 'o e 'Eiki Minisitā ki he Potungāue. Ka 'i he'ene tu'u ko ia he taimi ni, 'oku kei tonu pē 'a e me'a ko eni ko ē ko ē na'e fai mai hono foaki mai. Ko e ngaahi faka'amu ē 'i he tafa'aki ka 'oku 'i ai e poupu ki he kaha'u ko e ngaahi tefito'i fatongia ia ke fai hano vakai'i. Ko ena kuo 'osi fakahoko mai pē 'e he CEO 'a e ngaahi tu'unga na'e 'i ai 'a e Potungāue he lolotonga e taimi ko eni, pea mālō na'e 'ikai ke pekia ai ha taha he kau ngāue pē lavea ai ha taha. Na'e 'i ai e ni'ihi na'a nau ngāue pē he lolotonga e puke ko 'enau fakahoko honau ngaahi fatongia, pea ko e tu'unga ia mo e faka'amu 'oku 'omai 'e he Potungāue.

Ko u faka'amu pē Sea 'e tuku mai ke tali ai leva 'i he ta'u ni 'a e ngāue ko eni, kae fai hano vakai ki 'amui ange ki ha ngaahi fakalelei te mou faka'amu ke tākaki 'i he 'aho ni ki 'amui ange. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai Fakafofonga Fika 2 'o Tongatapu.

'Uhila Moe Langi Fasi : Tapu mo e Feitu'ú na Sea fakamālō ki he 'Eiki Minisitā 'i he fakamatala ko ia. Ka ko e me'a 'oku ou tokanga ...

<008>

Taimi: 1500-1505

'Uhila Moe Langi Fasi: ... he 'oku mahino 'aupito pē 'a e fakatamaki ia na'e hoko. Kapau na'e lipooti mai na'e 'ikai ke lava e ngāue na'e na'e tonu ka ko eni foki ia ko e 'ū ngāue ia na'e

‘osi fakahoko ia. Ko e me’a pē ‘oku kole ke fakakakato mai ‘a e lipooti ‘o e ngāue na’e fakahoko.

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga fēfē ke ‘ai ha’atau ngāue ‘a tautolu he Fale ni fehu’i ange ki he Minisitā hā e ngāue na’e kakato, sipoti ‘e fiha koe’uhí kae ‘oua te tau toe hoha’a he Fale ni na’e fakalalakaka’i he sipoti pea kakato ke me’a mai e Minisitā pea kapau ‘oku ‘ikai ke me’a e Minisitā pea ‘oange hano faingamālie ke ne foki mai ‘o ‘omai e tali ki he Fale ni. Fēfē ia ka tau nga’unu he ka ‘ikai te tau fakafekiki tautolu he Fale ni pea tu’unga he’ikai ke, ‘e fakapōpō’uli pē Fale ni ia.

‘Uhila Moe Langi Fasi: Kapau ko e me’a ia ‘e faingofua ki he Feitu’u na Sea faka’ofa’ofa ka ko ‘eku ‘uhinga pē foki ia ke ha’u e lipooti ha’u mo hono, ko e ngāue kuo ‘osi fai na’e ‘ikai ke tuku ta’efai e ngāue.

Sea Komiti Kakato: Fehu’i ange ki he Minisitā pē ko e hā ‘ū ngāue ko ē na’e lava ‘o kakato ke ne me’a mai ange. ‘Eiki Minisitā me’a mai angé pē ko e hā e sipoti ki’i tali mai pē kupu 1 peesi 19 kae ‘uhinga ka tau ngaue e Fale ni he ‘oku ‘i ai e mo’oni e kau Fakafofonga ke fakahoko ‘e he ngaahi kautaha sipoti ‘a e fakalalakaka’i ‘o e sipoti takitaha, hā e ngaahi sipoti takitaha na’e fakalalakaka’i? Soka, liiki?

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ko e liiki ko e *union* ko e netipolo, volipolo ko e tenisi ko e *badminton* ko e *table tennis* ‘ū ngaahi sipoti ia na’e fakahoko pē ‘i he taimi na’a nau lele ai ko ē ko ē faingamālie ko ení pea ‘i he’ene pehē ‘oku ‘ikai foki ke lava ‘o fakakakato atu ka na’e ‘uhinga pehē pē ‘a hono fakalea ko eni hono fakakakato mai ko ē ko ē ‘o e sipoti he taimi ko ia ‘e Sea. Pea ‘oku mou mea’i pē he ngaahi ‘aho ni toe hulu ange sipoti toe ‘i ai mo e ngaahi sipoti fo’ou ‘oku ‘omai ko e tekepate hā ko ā hono hingoa e sipoti ko ia? ‘A ē ‘oku tapafā ko eni ki’i me’a tapafā pehē tekepate ...

Sea Komiti Kakato: Tēpile hoka?

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ‘Ikai ko e, ‘asi ai ko ē ‘a e fanga ki’i pate, pate ...

Sea Komiti Kakato: ‘O *pickleball* ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ‘Oku ai e pate ‘e taha ko e ...

Sea Komiti Kakato: *Pickleball* ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ‘Ikai ko e *pickleball* ‘oku hangē kiate au ‘oku tautau toko ua ia.

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai me’a he ‘oku ke me’a mai ko e tapafā ko ‘emau ‘ilo pē ko e tēpile hoka pē.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Pea ‘ikai ai ha pate ko e *pickleball*, pingipongo?

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: He ‘oku mahalo ko e ‘asingá he ‘oku fakapālangi foki Sea ‘a e ngaahi hingoa pea ‘oku ...

Sea Komiti Kakato: ‘Ai fakapālangi mai pē he ‘oku mea’i pē he kau Mēmipa ka tau hoko atu.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko e ko e ko e *chess* ko ā pē ko e hā ‘a e ‘oku hā veimau ...

Sea Komiti Kakato: ‘O tā ko ena ‘oku ke me’a mai ko e veimau pea hā hoko atu.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko ia ko e ngaahi ‘ū sipoti ia ‘e Sea ‘oku ‘omaí pea ko u nau hanga pē foki kinautolu ‘o fakalukufua mai hē ka ko e tu’unga ia mou mea’i foki na’e ‘i ai e tokolahi ia na’e ‘ikai ke nau lava mai kinautolu mei muli he na’e ta’ofi foki ia. Ta’ofi ia he lolotonga ko eni ko ē ko ē ‘ikai ke lava fai ha folau. Pea nau nofo ai pē nautolu ‘i tu’apule’anga ngaahi fāmili ai ka ‘oku ‘ikai foki ke ‘asi mai mo ia hē. Ka ko e ‘uhinga pehē ‘eku fakalave atú ‘a e tu’unga ko ena ko ē e ngaahi faka’amu pea ‘oku mahino pē me’a ia ‘oku me’a mai ki ai e Fakafofonga ko ē ko ē ‘o Tongatapu Fika 2 ka ko e tu’unga ia na’e ‘omai.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā. Mālō. Me’a mai Fakafofonga Fika 2 ‘o Tongatapu ‘osi ia pea hoko mai e Tongatapu 1.

‘Uhila moe Langi Fasi: Mālō ‘Eiki Sea na’a ku lave foki ‘anenai ko e to’o mai e sipoti ko e fakatātā pē ka ‘oku tofuhia kotoa e ngaahi tafa’aki ia ‘i he ‘i he palopalema ko eni ‘o e lipooti ko eni ka u ‘oatu mu’a ‘a e ki’i fakatātā faka’osi ko u tui mahalo ‘e toe mahino ange ai. ‘I he peesi 27 ‘oku ‘asi ai e kongā ‘o e lipooti mei he Va’a ‘o e Kakai Fefine. Ko e laini ‘uluaki ‘oku ‘asi he’enua tāketi fakahoko ‘a e polokalama fakataukei ‘i he kau taki ‘o e ngaahi ki he kau taki ‘a e ngaahi palopalema ‘o e kakai fefine. Pea hoko hake ai fakahoko e polokalama ‘e 10 ki hono fakamaama e kakaí ki he ngāue ke malu ‘a e fāmili pea ‘oku ‘asi mai leva ‘i he olá lava pē hono fakahoko ‘a e polokalama fakataukei ‘e ua ko e fehu’i ko e hā ‘a e ko e hā ‘a e polokalama na’e fakahoko pea ko e hā e palopalema ‘o e kakai fefine na’e fai ki ai ‘a ia ko e ngaahi fakaikiiki pehē ‘oku fiema’u ia ke ke fai ki ai ha ‘ilo ‘ikai ke ngata pē ‘ia kitautolu ka ko e kakai ‘o e fonua. Ko e hā e ngaahi me’a na’e na’e fakahoko ko ia? ‘A ia ko e fakatātā pē ia mei he tafa’aki e kakai fefine ka ‘i he ngaahi va’a kehe ‘oku tatau pē mo ia ‘oku ‘ikai ko e sipoti pē mo e kakai fefine. Ko e ‘uhinga na’a ku kole ai ke ...

<009>

Taimi: 1505 – 1510

‘Uhila Moe Langi Fasi: ... toe ‘ave ke fakalelei’i mai ‘a e lipooti ko eni ke kakato ‘a e ngaahi fakamatala ‘oku fiema’ú, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Tokoni Palēmia

‘Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, tapu mo e Hou’eiki Kōmiti Kakatō. ‘Eiki Sea ‘oku tu’utu’uni ‘a e kupu 51 kupu si’i 5 ‘o e Konisitūtoné ki he lipooti ko eni. Lipooti ko ē ‘oku fa’u ‘e he Hou’eiki Minisitā pea ‘oku ‘atā e Falé ni ke fehu’i. Pea ‘oku tu’utu’uni leva ‘e he Vahe 4 e tu’utu’uni ngāue ho Falé kupu 97. Ko e fehu’i ki he kau Minisitā, ko u kole atu ngaahi fehu’i ko ē makatu’unga meí he lipootí, faitohi mai ia ke fakaikiiki ‘e he Minisita ‘a e talí. Fakatatau ki he tu’utu’uni ngāué ka tau hoko atu Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E ‘Eiki Minisitā fakamolemole ē, tuku pe ke ‘oatu e fehu’i e kau Fakafofongá fekau’aki mo e lipootí he ko e lipootí ‘oku ‘i he Falé ni.

‘Eiki Tokoni Palēmiá: Sai pē ia Sea kapau ‘e ‘omai ia kae tali tohi atu ia kae lele ‘etau ngāue. Fehu’i mai pe ‘au ‘o tuku mai he ko eni ‘oku talamai pē hono faingamālie ‘o e tu’utu’uni ngāue ko ē ho Falé. Ke tau foki ‘o ngāue’aki ia pea ‘e nounou pea ‘ikai ke fai ha kē.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Fakafofonga ‘e ‘Eiki Tokoni Palēmia fakamolemole, tuku mu’a ki he kau Fakafofongá ke nau hoko atu pe ‘enau fehu’i ‘a nautolu. Tukukehe ‘o kau ka ‘i ai ha me’a ha Mēmipa he Falé ni ‘oku ‘ikai ke ‘i loto ‘i he līpootí he te u ta’ofi ‘e au. Fai ha tohi fehu’i he ‘oku ‘i ai pe e tohi fehu’i ‘oku tali he ‘aho Tu’apulelulú.

Ka ko u kole atu mu’a ke tau hoko atu mu’a tautolu ‘i he līpootí fakamolemole ē. Me’a mai angé Fakafofonga Fika 2 kae hoko mai ‘a Tongatapu ‘uluaki fakamolemole.

‘Uhila Moe Langi Fasi: ‘Io ‘Eiki Sea mālō, fakamālō atu ki he Tokoni Palēmiá. Ko e līpooti foki ko ení ‘oku ‘ikai ko tautolu pe te tau lau ‘a e ngaahi līpootí. Ko e ‘uhinga e me’a ‘oku ou hoha’a ai ki aí he ko e taimi ko ē ‘e paasi ai e līpootí méi he Falé ni ‘e ‘atā leva ki he kakai ‘o e fonuá ke nau omi ‘o ‘ave ‘ū līpooti ‘o lau. Pea ‘oku totonu ko ‘enau lau ko iá ‘e mahino kia nautolu ‘a e ngāue na’e faí. Pea mo e ngaahi fakaikiiki ‘o e ngaahi ako mo e ngaahi silini mo e ngaahi me’a kehekehe. Ko e ‘uhingá pē ia koe’uhí ko e kakai te nau hanga ‘o ‘ave ‘o lau pea kapau he ‘ikai ke mahino kia nautolu te nau toe tohi fehu’i ki he ‘Eiki Minisitā. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘A ia ‘e Fakafofonga ko ‘etau founga ngāue, ko e me’angāue na’e me’a’aki ‘e he Seá ‘anenai ‘i he lolotonga e Fale Aleá. Ko e līpootí, taimi ko ē ‘oku mou feme’a’aki aí ‘oku ‘i ai e miniti. Pea ko e taimi ko ē ‘e me’a kakaí ki he līpootí te nau vakai ki he līpootí. Ko u pehē mu’a ke ‘oatu mu’a ke fai ha ngāue e Falé ni ka tau nga’unu. Fai e fehu’i ki he Minisitā pea kapau ‘e lahi pea ‘ikai ke toe lava ‘e he Minisitā ‘o tali. Mahalo ‘e tonu ange ho’o faka’uhingá, ‘a e Feitu’u na.

Mo’ale Finau: Sea, ke u ki’i tokoni atu Sea

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia ‘oku ou kole atu mu’a ke tau nga’unu

Mo’ale Finau: Ki’i tokoni pe Sea

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io, ko ho tokoni

Mo’ale Finau: ‘Io ki’i miniti pe ‘e 1

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ange

Mo’ale Finau: Sea tapu mo e Feitu’u na mālō e ngāue, Sea ‘oku ou hanga pe ‘o ‘oatu e fakakaukau ko ení. Manatu’i foki Sea ko e Fale Alea eni ia, ko e fo’i miniti ko ē ‘e 10, kapau ‘e nofo pē Fakafofongá ia ki he’ene fo’i miniti ‘e 10. He ‘oku ‘ikai foki ko ha fo’i *session* fakafehu’i līpooti eni ia. ‘I he ma’u ko ē ‘a e motu’á ni ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai e fo’i miniti ‘e 10 kapau ‘e nofo pe Fakafofongá he’ene miniti ‘o ‘i loto ai pē ‘ene hā pe ko ‘ene fehu’i pe ko e hā. Ko ‘ene ‘osí pe ‘ana ia ko ‘ene ‘osí ‘ana ia. Ko ia Sea ko e ki’i tokoni pe ki he Feitu’u na. Ko e ‘uhingá hangē ‘oku ‘ohake foki e fakakaukau ‘e fai e kē, ‘uhingá ko e ‘alu atu, ha’u, ‘alu atu. Pea ko e ki’i fokotu’u pe Sea ki he Feitu’u na toki fai pe ho’o fakamā’opo’opo ‘au ia ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Fakafofonga, me’a mai ā Feitu’u na ia ‘o Sea he ko ena ke mea’i e tu’utu’uni

Mo’ale Finau: Mālō

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ā e Feitu’u na ‘o Sea he ko ena ‘okú ke mea’i e tu’utu’uni

Mo’ale Finau: ‘Ai ka u ki’i fakahoha’a atu ai leva au Sea

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku ou ‘osi lave’i pe ‘e au ia ‘a e miniti ‘e 10

Mo’ale Finau: Ko ia

Sea Kōmiti Kakato: Ka ko e, kapau te ke me’a pe ki he feme’a’akí, ‘ikai ke u toe loto ke toe fakalōloa ki ai, ‘io, ki’i me’a mai angé fika 7

Paula Piveni Piukala: Tapu mo e Sea, Sea ‘oku ou hoha’a he ‘oku mahino kiate au ko e anga mahení eni ‘oku fokotu’u mai me’i he tēpile ko ē. Ke u fakamanatu mai e Tō Folofola ‘Ene ‘Afíó he 2021. ‘Oku ‘asi ai e fo’i palakalafi ko eni Sea, **kuo fuoloa ta’u ko e tokolahi e kau Fakafofongá ‘o kau ai e ni’ihi he Falé ni ‘oku nau taumu’a’aki e fili ki he Falé ‘a e kaveinga ‘o e faitotonú.** Sio ki he fo’i sētesi hokó, fo’i sētesi ia ‘oku mahu’inga tahá. Ko e fē leva ‘a e ngaahi fakamatala ngāue fakata’u ‘a e kau Minisitā. Mahu’inga Sea ka au ‘etau talanoa’i e lipooti ko eni, neongo ...

<010>

Taimi: 1510-1515

Paula Piveni Piukala: ... pe ‘oku fēfē pe ‘oku lahi e taimi ‘oku ne kaí ka te, ka ‘oku tau ‘amanaki atu ki he Patiseti. Ko e ‘uhinga ‘eku fakalavé Sea ki he kupu 13 ko ē na’e ‘ohake he kalaké kupu si’i (3) kupu (e) fo’i kongá ia ‘oku puli ia mei he lipootí. Ko e me’a ia ‘oku ou pehē ‘oku hala ‘a e pehē ko e fotunga mo e naunau ‘i lotó ko e me’a ia ‘oku tu’utu’uni’i ‘e he laó. Pea kapau leva ko ia tā ‘oku nau ta’efai ki he laó Sea.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: Mo e ngaahi fakamatala pa’anga ‘o e ngaahi tohi tali totongí.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: Hala mo ha fakamatala pa’anga ‘e taha hē ke hangē ko e fakamalanga ‘a Tongatapu 2.

‘Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga ko u kole atu ...

‘Eiki Palēmia: Kuo lahi mo’oni ko e fakatonutónú ia. Sea kātaki fakamolemole pē ko e fakatonutónú ko ‘ene pehē mai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakamatala pa’anga. Ki’i me’a atu pē ki he 2.3 ‘e Sea, ke me’a pē ki ai kae toki māfana hoko atu ki he’ene fakamatala.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u kole pē ki he Palēmiá kapau ‘oku loto ke tau talanoa maama he me’a ko ení, ‘oua te ne toe, ‘oua te ne toutou fakatonutonu kae lava ke tafe lelei ‘eku fakakaukaú. Ko e fakamatala pa’anga eni ‘oku ‘amanaki ki ai e motu’á ni. Ko e Va’a Sipotí na’e *allocate* ki ai e pa’anga ko ē. Ko e vāhenga e kau ngāue ko iá ‘oku fe’unga ia mo ē. Ko e toenga ko ē aí na’e fai ‘aki hono fakalelei’i e ako ‘a ē ko ē ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a Tongatapu 2 ‘o lava ai e fo’i komiti sipoti ‘e fiha, ‘o ‘omai pehe’i he ‘oku tau taliui ki he pa’anga tukuhau.

‘Eiki Palēmia: ‘E Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e me’a ia ‘oku ‘uhinga mai ki ai ‘Ene ‘Afió ke sivisivi’i ‘a e ngāue Pule’anga ‘o e ‘ahó ke ‘uhinga lelei ki he kakai totongi tukuhau, ko e hā e ‘uhinga ‘oku hikihiki ai e ngaahi koloá mo e me’a ko ē na’a ke hoha’a ki ai ‘aneuhú.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Palēmia: Sea mālō kae tuku pē ā ke tuku e fakatonutonu kae ‘ai pē ha tokoni. Hangē ko ‘eku me’a ‘anenaí Sea ko e 2.3 ko e taliangi ia ki he fo’i kupu ko ia ‘a e fakamatala fakapa’angá. ‘E lava pe ia ‘o toki fai mai ha fehu’i hangē pē ko e me’a atu ko ē ‘a e Tokoni Palēmiá ki he toe ‘omai ha ngaahi fakamatala ka ‘oku ‘ikai ke pehē ‘oku mou pehē mai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakamatala fakapa’anga mo ha talangata’a. 2.3 ena Fakafofonga toki me’a pē ki ai mālō.

Sea Komiti Kakato: Sai, Hou’eiki he ‘ikai ke mou toe feme’a’aki ki he kupu ko eni ‘oku me’a mai ki ai e Palēmiá ē. Kuo ‘osi tali he Fale ni, mou ‘osi mea’i na’a tau ‘osi hiki nima. Mou mea’i e me’a ko iá ē. Na’a tau ‘osi hiki nima he ‘ikai ke toe fou mai e lipooti. Tō loto tonu e me’a ko ē na’a mou tui ki ai ‘aneafi ‘omai he Palēmiá e fo’i kupu ko e me’a ia te nau fou ai he ta’u fo’ou. ‘Omi ko ē lipooti he ta’u fo’ou kuo pau ke ‘omai ‘a e fakamatala pa’anga, hangē ko e me’a ‘oku ke me’a ki ai Fika 7. Hā e me’a na’a nau ngaue’aki e pa’angá, ko e hā e ola na’e ma’u aí, toenga pa’anga he Sipotí, ko e hā e me’a na’e fai ‘e he Sipotí.

Ka ko u kole atu tau ‘unu mu’a ‘etau feme’a’aki ‘i he lipooti pē ko ení. Ko e fou mai ko ē ko e lipooti ko ení ko e ‘ū lipooti he 2021/22. Ko e toe ‘omai ko ē lipooti ko ē ‘amui angé ‘e pau ke vakai’i ia he kau kalaké ‘o fakatatau mo e tu’utu’uni ‘a e Fale ni ka tau ‘unu mu’a fakamolemole. Me’a mai angé Fakafofonga Fika 1 ‘o Tongatapu.

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Seá pea pehē ki he fakataha ‘eikí. Sea pea hangē pē ko e me’a ‘oku ne hanga ‘ohake fakapatonu ki he lipooti ko ení he ko hono ‘uhingá ko e Sipotí. Pea ‘oku māfana pē motu’á ni he fanongo. Te fokoutua pē heni ‘o malimali loto pē ko u fakamālō pē ki he ngaahi kaungā Fakafofongá ka u fokoutua au ‘oku ‘i ai ‘eku sipotí. Ko e kātoa e sipoti na’e me’a ‘aki he ‘Eiki Palēmiá ‘oku fai kātoa ia ‘i Tongatapu 1 pea ‘e faingata’a fau ke mou ma’u ha mahino ‘i he fengāue’aki mo e potungāue ko ení ‘o makatu’unga ‘i he ‘ilo’i honau fua fatongia ‘oku faí pea ‘oku mo’oni ia. Mahino ‘aupito ‘aupito pē kuo ‘omi he ‘Eiki Minisitā Sea ‘a e ‘uhingá. Ko e ‘uhingá he ‘o kapau na’e ‘ikai ke tō ha Koviti pea hake ha mo’ungaafi ‘e kakato e lipooti ko ení ‘o fakatatau ki he ngaahi fiema’ú.

Ka ‘oku ou tui lahi au Sea ‘o hangē ko e, ko e tūkunga ia ‘oku ‘omí ‘o ‘uhinga ia kuo ‘osi fakahoko mai pē he ‘Eiki Minisitā na’e tonu ke kau he ngaahi fakalahí, ngaahi fakamatala mei mui. Ko u tui ‘o kapau te mou me’a ki he lipooti ko ē ‘a Tongatapu 1 na’e tufa atu ‘anenaí ‘oku ‘asi ai e natula ko iá. ‘Oku ‘i ai e ngaahi fakatātā ‘i mui ko e sipoti kātoa, ‘oku meimei fai, ko u manavasi’i na’a ‘oku kau ai ‘a e lipooti ia ‘a e ‘Eiki Minisitā. Ka ko u tui lahi Sea mahino ‘aupito pē ‘a e ‘uhinga ‘oku me’a ai ‘a e ‘Eiki Minisitā fekau’aki mo ha pehē ko ha ngaahi

issue na'e fiema'u pe ko ha ngaahi fakamatala ka 'oku 'ikai kakato 'i he lipooti ko eni makatu'unga ...

<002>

Taimi: 1515-1520

Tevita Puloka: ... 'i he ongo fakaetamaki 'e 2 na'e hoko pea 'oku lave'i ia 'e he motu'a ni, he'oku ou kau 'i he sipoti, na'a ku lave'i na'e 'ikai ke fakahoko lelei 'a e 'akapulu 'a e 'akapulú mo e ngaahi sipoti fetaulaki fakasino, hoko kátoa 'a e ngaahi me'a ko ia ka 'e faingata'a pē he 'ikai ke tau fu'u, ke tau tatau ko hono 'uhinga he 'oku 'ikai ke 'i ai ha'amou timi 'akapulu ke, ha'amou kau sipoti, ke mou 'ilo'i 'a e mafatukituki 'a e potungāue ko eni, ko e fehu'i ki he 'Eiki Minisitā, 'e kei hokohoko atu pē 'a e tokoni ki he 'akapulu 'a Kolomotu'a mo 'ene teu folau ki Falanisē 'i Sepitema? Mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Fakamālō atu ki he fehu'i ko ia ne 'omai 'e he Tongatapu 1 ...

Sea Komiti Kakato: Fehu'i mai pē, 'osi pē pea hoko 'a 5 e, fakamolemole, pea 7 ē.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... pea 'oku ou fakamālō atu ki he Kosilio 'a Tongatapu 1, ki he mala'e kae 'uma'ā foki 'a e fale fakamālohisino. 'E Sea 'oku holoitounga hono ngāue'aki 'a e 'api, ne u lele atu ki he māa'imoa 'akapulu na'e fai ai, ne u manatu foki au ki he Halaono ko ē 'aneafi, 'e te 'ete'ete atu 'i he taimi 'oku 'alu hake ai 'a e fu'u vai, 'o a'u ki 'olunga.

Sea Komiti Kakato: 'E 'Eiki Minisitā fakamolemole ē. me'a mai 'anai tali hangatonu mu'a kae 'uhinga ka tau nounou e, tau ki'i mālōlō hee, mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō.

(Mālōlō miniti 'e 15 e Fale)

<005>

Taimi: 1540-1545

Sātini Le'o: Me'a mai e Sea 'o e Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki mālō ho'omou laumālie. Fakamolemole hoko atu ki he Fika 8, 5 pea 7, pea hoko mai leva 'a 11 pea hoko mai leva 'a 12 me'a mai.

Fehu'ia ha fa'ahinga fokotu'utu'u Pule'anga ki ha faingamalie ngāue ma'a e ni'ihi kuo ta'u lahi nau 'alu he ngāue toli ki muli

Vaea Taione: Mālō Sea tapu mo e Sea tapu mo e Hou'eiki e Komiti Kakato. Fakamālō ki he lipooti ko eni 'a e Minisitā. 'I ai pē me'a Sea 'oku ou tokanga ki ai ki he ...pē 'oku 'i ai ha fakakaukau 'a e potungāue ni ki he kau toli kau toli ko ē 'oku 'alu ta'u lahi, 'a ia 'oku 'osi mahino ia 'oku 'osi 'ova he ta'u 'e hongofulu tupu 'a e toli talu 'ene lele mai. Ko e fakalea ko ē heni 'a e kau ō ko ē 'o toli 'oku talamai *unskilled, low skilled semi-skilled*. 'A ia ko e ngaahi

ngāue eni 'oku 'ikai ke toe fiema'u ia 'e 'Aositelēlia mo Nu'usila si'isi'i ha kakai ia te nau fiema'u 'a e ngāue ko eni. 'Alu atu leva fakafisi mo 'etau kau neesi mo e kau polisi mo e kakai ako eni ia 'o nau ō atu ko ē 'o fai 'a e ngāue ko eni. Pea ko nautolu ko ē 'oku 'alu ko ē 'osi 'ova ia he ta'u 'e 2 ta'u 'e 3 ta'u 'e 5 pē ko e hā ha fa'ahinga fakakaukau 'a e potungāue ke nau talanoa pea mo Nu'usila mo 'Aositelēlia 'i ai ha'anau faingamālie ke nau nofo ai pē, nau lava 'o *apply* ha'anau visa ngāue ke nau mālōlō ai pē ai mo honau ngaahi fāmili, pea 'aonga lahi 'aupito ia kia nautolu. Ko e fokotu'u pē ia ki he kaha'u.

Ko e ua pē ki ai Sea. Ko e lave mai foki 'a e Minisitā 'anenai ki he Faifekau ko ē potungāue ko eni ko e 'ai pē ke u ki'i fehu'i atu pē na'e kamata 'anefē 'a e ngāue Faifekau he potungāue ka u toki hoko atu, pē 'oku 'osi lava hano ta'u pē ko e toki kamata fo'i me'a fo'ou pē ia?

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Minisitā.

Fehu'ia lōloa fakahoko fatongia ki he Tesi Ngaahi Siasi

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Hangē kiate au 'oku 'osi lava hono ta'u 'o'ona ia. Na'e 'i ai 'a e fatongia kehe pē ka 'oku nau ma'u pē 'a e Tu'utu'uni 'ikai ke toe lahi hake he ta'u 'e taha 'a e Faifekau ia ai. Ko e kau ngāue pē 'oku nau ki'i fuoloa, ka ko e Faifekau hangē kiate au 'oku fakangatangata pē hono taimi ngāue mālō.

Sea Komiti Kakato: Ko hono 'ai pē 'e taha Fakafofonga talu pē 'a e liliu faka-politikale pea mo e 'i ai 'a e Faifekau.

Yaea Taione: Mālō Sea 'uhinga ko 'eku sio ko ē ki he kau hola ko ē 'e toko 588 ko eni na'a 'oku tokanga'i 'a e Faifekau ke ne hanga 'o tokanga'i e fanga sipi, ko e kau hola tokolahi 'aupito eni 'oku hū mai 'i he lipooti Sea na'a 'oku toe 'i ai ha toe me'akehe ke tokanga ki he kakai pehe ni mahalo na 'oku lahi pē mo ha ngaahi palopalema kehe mahalo ko ia pē mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ke ki'i hū mai e 'Eiki Nōpele pea tau foki leva ki he Fakafofonga Kakai ki he Fika 5 fakamolemole me'a mai 'Eiki Nōpele 'Eua.

Tokanga ki he polokalama fakaivia fakalakalaka ngaahi komiti sipoti fakakolo

Lord Nuku: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu foki ki he Hou'eiki Mēmipa e Komiti Kakato. 'Eiki Sea ...

<007>

Taimi: 1545-1550

Lord Nuku : Ko e me'a 'uluaki 'oku fai ki ai e tokanga 'Eiki Sea fekau'aki mo e sipoti 'a eni ko ē 'oku 'asi pē peesi 20. Fakaivia 'o e ngaahi fakalakalaka 'o e ngaahi Kōmiti Sipoti Fakakolo 'Eiki Sea. Ko e fehu'i pē he 'oku ou tui pē mahalo na'e 'i ai pē hono pa'anga mahalo ka 'oku.. Hangē ko 'eku fanongo ko eni ki he me'a ko eni 'a e Fika 1 Tongatapu hangē kiate au 'oku 'alu 'a e monū'ia ka koe'uhi ko 'ene tu'u ko ē heni tonu ke vahevahe ia ki he Kōmiti Fakakolo he kolo 'e 46 koe'uhi kae toki fai mai pē ha me'a ia ki ai.

Tevita Fatafehi Puloka : Sea ka u ki'i fakatonutonu atu pē. Ko 'eku 'atu 'e au ke pehē 'io na'e 'i ai 'oku 'i ai e tokoni 'oku monū'ia ai 'a Tongatapu 'a e sipoti 'a Tongatapu 1 'o tautautefito ki he 'akapulu. Pea hangē ko ho'o me'a 'Eiki Nōpele 'o ke pehē na'a kuo ha'u kotoa e tokoni ki Tongatapu 1 'ikai. Sea 'oku 'ikai ke u toe fie hoko atu 'o fakahoha'asi 'i he

sipoti 'a Tongatapu 1 pē ko Kolomotu'a pē ko Tongatapu 1 pē kae toki tali ki he'eku lipooti ko eni he 'oku lahi ai e ngaahi me'a te u tuku atu mei ai ke mou ako mei ai hūfanga he fakatapu.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Lord Nuku : Mālō Sea. Ko e 'uluaki ia ko 'ene 'asi ko ia hē ko e kolo 'e 46 'a ē ko ē 'oku 'asi he peesi 20 pea hoko 'i lalo kuo fokotu'u 'a e ngaahi kalapu sipoti 'e 6 i Tongatapu, 4 'i Vava'u 3 'i Ha'apai pea 3 'i 'Eua. Ko 'eku 'uhinga 'aku ia 'oku fu'u mama'o 'aupito 'a e fika ko ē 'oku fakaiviá ki he ngaahi kalapu ko ia 'oku fokotu'utu'u. Koe'uhi pea fakatatau ki he anga ko ia hono koe'uhi kae toki tali mai pē ia. Ka ko e 'uhinga ko e anga pē 'eku ongo'i ko 'etau sipoti fakalotofonua Sea 'oku 'i ai e ki'i fakaivia 'o fakatatau ki he me'a ko eni 'oku tu'u mai ko ē he fakamatala 'Eiki Sea.

Ko e me'a hono 2 'Eiki Sea 'i he peesi 27 'a ia 'oku 'asi pē mo ia 'i he me'a ko eni ko ē ka ko e peesi 27 'oku fakahoko e ngaahi fakataha 'e 4 ke tālanga'i 'a e ngāue ki he CEDAW. 'Asi leva he kolomu hoko 'osi kakato. Pea ko hono hoko atu ko ē 'a eni ko ē kimui fakapapai'i 'oku muimui 'a e palani ngāue ki he CEDAW i he fokotu'u mai ko eni ko ē ko ē he lipooti ko eni. Ko e me'a ia ko ē 'a ē ko ē 'oku ou fakafehu'ia 'e he motu'a ni kapau ko e tu'ungá ia ke tau tali, kapau te tau tali e lipooti ko eni te tau tali ai e ngaahi me'a ko eni ko ē 'oku kakato ko ē 'oku talamai ke fakakakato. Pea fakahoko mai ai ke muimui'i 'a e palani ngāue ko ia. Ka ko 'eku fehu'i atu Sea, ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai 'a e fakakaukau ko ia 'i he fonua he 'aho ni kapau ko eni 'oku pehē mai ke tau muimui'i 'a ia 'oku hangē kiate au ke tau fai pau ki he konivesio ko eni 'Eiki Sea.

Ko e me'a ia 'oku tokanga ki ai e motu'a ni 'Eiki Sea he ko u tui ko e me'a lahi eni ia ki he fonua. Me'a lahi ia fakamāmani lahi ki he totonu ko ē 'a e tangata 'Eiki Sea. Ka ko 'eku tui ko ia ki he ki'i fonua ni, 'oku peseti si'isi'i 'aupito 'a kinautolu te nau tali ke tau hanga hangē ko e hūfanga he fakatapu ke liliu e fefine 'o tangata pea liliu e tangata 'o fefine pea mali e tangata mo e tangata. 'I he ngaahi totonu ko eni 'i he konivesio ko eni pea ko u tui pē Sea ko u tui ko e me'a ko eni tonu pē ke fakakaukau'i lahi 'e ho Fale 'a e lipooti ko eni 'oku 'omai ko eni, He 'oku 'ikai ke u toe lave'i atu 'e au ia pē ko e ha ko ā ko e me'a pē 'oku ou lave'i ki heni na'e fai 'a e tālanga lahi he fonua ni he fakamo'oni 'a e fonua ni ki he CEDAW pea ko eni 'oku ha'u ko eni he 'aho ni, fakapapai'i 'oku muimui'i 'a e palani ngāue ki he CEDAW. 'Ikai ke u lave'i 'e au pea 'oku 'ikai ha fakamatala ia 'e 'omai pē ko e fē 'a e palani ngāue ko ia 'a e CEDAW ke tau hanga 'o muimui'i ka 'oku ou lave'i pē 'oku fekau'aki eni pea mo e ngaahi me'a 'oku 'ikai tatau mo e tui...

<008>

Taimi: 1550-1555

Lord Nuku: ... 'a e fonua Sea. Ko e fehu'i pē ia 'oku tuku atu ki he Pule'anga ke 'uhī ki he he ko u tui ko e me'a ko eni ko e me'a mamafa 'aupito 'aupito eni ki he fonua Sea. Tukukehe sipoti 'ene tōlalo ko ē he 'aho ni pea mo hono fakaivia ko u tui 'oku 'ikai ke palanisi he ko u ongo'i foki Sea ko e taimi ni kuo fai mai e 'ū tau 'akapulu ia ko ē *super* fai mai ia ki Fisi a'u mai ki Ha'amoā ka 'oku 'ikai ke u mahino'i pē ko e hā e 'uhinga e me'a ko e hā e fa'ahinga fokotu'utu'u mo e fakalalakaka pea mo e fakaivia 'a ē 'oku talamai ko ē ko ē heni ko ē ke a'u ki ai e fakalalakaka ko ē e to'utupu e fonua. Sea he 'oku mālō mo e ngaahi ako kei lele pē ngaahi ako 'i hono fakalalakaka'i e sipoti. Ka ko 'ene 'asi ko ē heni 'oku 'alu ki he ngaahi fakakolo 'alu fakamotu ka ko u lave'i mālō mo 'etau fānau ako ko ē 'oku ako 'i mulí.

He ko e na'a tau tu'u kimu'a 'aupito he ngaahi sipoti ko eni 'akapulu he Pasifiki ko e fuhu 'ikai ke toe 'asi ia hangē ko e kilikiti tau 'alu tautolu eni ia ki he tēpile tapafā pē ko ē na'a ke me'a ki ai 'anenai. Ka ko 'eku 'uhinga pē 'a e fakahoha'a atu Sea he 'oku kei nofo e kakaí 'i he ngaahi me'a ko ē ko ē na'e tu'u kimu'a ai e fonua he kuohilí pea 'oku tonu foki ia ke tau toe fakalalakaka ange kitautolu ia 'o lelei ange he 'aho ni. Ka kuo taa'imu'a 'a Fisi sai 'aupito ki he'ena faka'ikonōmika ki he takimamata mo e 'ū me'a kātoa ko ia tokolahi mo Ha'amoia ka 'oku fai leva e hoha'a pē te tau toe kake pē ko 'etau kumi pē 'etau ngaahi timi fakafonua mei muli ka ko u tui 'oku 'i ai pē kakai lelei hotau fonua ni kae teuteu ka ko e fo'i me'a ia 'e ua Sea 'oku fai ki ai 'a e hoha'a sipoti pea mo e me'a ko eni ko ē 'oku talamai ko ē ke tau muimui'i 'a e palani ngāue 'a e CEDAW kae tuku ki taumu'a ke nau tali mai pē ka iku hā e me'a kae toki hoko atu mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Fakama'ala'ala he polokalama ngāue MIA ki he ngaahi sipoti fakavāhenga

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Fakamālō atu Sea kae 'uma'a e 'Eiki Nōpele 'o 'Eua ko e fehu'i ko eni fekau'aki pea mo e ngaahi sipoti fakakoló kae 'uma'a e ngaahi sipoti fakavāhenga 'oku fai 'a e 'a e ngāue mo e pou pou atu ki ai 'a enau takai holo fai e fanga ki'i sipoti kehekehe 'oku fai mai ki ai e kole ko ē ko ē ki ai. 'Oku 'i ai e faka'amu ke fakalalakaka Vava'u mo Ha'apai kae 'uma'a foki 'a 'Eua. Pea na'e 'i ai e me'a 'a e Nōpele 'Eua 'i he tu'unga ko eni 'oku tō lalo ai e 'akapulu kae 'uma'a foki 'a e 'ikai ke fa'a vakaia he ngaahi timi *super* 'a Tongatapu pē ko Tonga ni 'io 'oku mo'oni 'aupito ia.

Ko e ngaahi tu'unga ko ē ko ē ko ia 'oku 'i ai 'a e mala'e'akapulu na'e toki fakalelei'i atu 'a Teufaiva 'i he tu'unga 'oku tuha mo taau pea 'oku 'i ai 'a e va'inga mai 'a e 'Aositelēlia A ki Tonga ni.

Ko e fehu'i na'e toe 'omai fekau'aki pea mo e CEDAW 'oku 'i, fai e ngaahi ngāue ko eni he ko e kongā lahi 'o e ngāue 'oku fekau'aki pea mo e kakai ko eni kakai fefine 'oku 'ikai ke uesia ai 'a e tu'unga ko ia 'oku fai ki ai 'a e malu ko eni ko ē 'a e lotú mo e tokāteline fakakalisitiane. Ka 'oku 'i ai 'a e tu'unga 'oku fai ki ai hono muimui'i 'o hangē ko eni ko e fānau 'i he taimi 'oku nau tukuhausia ai kinautolú pea 'oku hā eni 'i he ngaahi ngāue 'oku fai ki he polokalama 'a e kakai fefine 'oku 'i he tafa'aki ko eni ko ē ko ē 'a e *crisis center* pea mo e ngaahi tafa'aki pehē 'oku fa'a 'omai 'a e ngaahi tokoni mei he ngaahi tafa'aki ko eni.

Ko e tu'unga ko eni ko ē ko ē to'utupu kae 'uma'a ...

<009>

Taimi: 1555 – 1600

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... 'a e ngaahi sipoti 'iloa na'e fai he fonuá ni, 'akapulu pea mo e fuhu kae pehē ki he kilikiti. 'Oku mo'oni 'oku ki'i tō lalo 'aupito, 'oku lahi 'aupito e folau ki tu'apule'anga. Pea lahi 'aupito 'a e folau 'a e tokolahi 'oku nau lava 'o kau he me'a ko eni 'i he tu'unga ko eni ko ē 'o e toli fo'i'akaú, 'enau tokoni mai ki honau takitaha fānili.

Pea ko e tu'unga ia 'oku 'i ai pea 'oku kei malu pē fonuá 'o hangē ko e tokanga 'oku 'omai fekau'aki pea mo e CEDAW. Ka ko hono fakalea fakalukufuá pe ia 'oku nau fengāue'aki pea

mo tu'apule'angá 'oku nau fai pē ki ai. Ka 'oku kei tauhi pē 'a e molumalu ia pea mo e tui ko ia na'e kei tauhi mai 'aneafí, mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Minisitā, mālō

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Te u toe ngāue'aki pe me'a na'e me'a mai ki ai 'a Tongatapu pe 'oku sai pē, 'a Tongatapu 8.

Sea Kōmiti Kakato: Sai pē he ko eni te nau, 'io me'a mai pe Feitu'u na, 'a e me'a ko ē na'e me'a ki ai 'a Tongatapu 8.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tuku pē ke nau me'a kātoa mai Sea na'a 'oku 'i ai ha

Sea Kōmiti Kakato: 'Ai e fo'i 2 ko ē ke lava ka ke

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Na'e me'a mai 'a e Fakafofonga Tongatapu 8, fekau'aki mo e kakai ko eni 'oku folau ki tu'apule'anga he toli. Na u fa'a ngāue'aki 'a e lea ko e kakai 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau ma'u'anga pōto'i ngāue. Pea 'i he'ene pehē, ko e hā e me'a 'oku hoko kiate kinautolú. 'Oku 'i ai e kakai lelei 'aupito 'oku nau hoko atu kinautolu 'o ma'u mo'ui ka 'oku nau ngāue fakapule'anga.

'E Sea, 'oku faka'atā foki he ngaahi 'ahó ni 'i he toli fo'i'akau 'oku 'i ai e kakai 'oku lava ke 'ave kinautolu 'i he'enu pōto'i ngāué. Kau ai 'a e tafa'aki ko eni ko ē ko e *hospitality*, kau ai e ngāue ki he kakano'i manú kae'uma'ā e ngaahi ngāue kehe ki he hōtelé. Pea mo e ngaahi me'a hangē ko e kuki mo e hā fua 'oku nau kau ki ai. Pea 'oku nau 'i he tu'unga ko eni ko e kakai 'oku nau poto 'i he ngāué. 'Oku 'i ai e ni'ihī ai 'oku nau folau ai, na'e 'i ai e tokanga 'a e Tongatapu Fika 8 fekau'aki mo e tokolahi ko ē kakai na'a nau holá. Mo'oni 'aupito ko e ta'u eni 'e 10 pe 15 'oku tānaki mai 'o a'u mai ki hení. 'Oku 'i ai e ngaahi monū 'oku foaki kia kinautolu.

Na'e fai hono fehu'ia pe 'oku 'i ai ha monū kehe 'oku 'i ai. 'Oku 'i ai e monū 'i he hokohoko ko eni 'e nau ngaahi ngāué pea 'oku faka'atā leva 'i he tafa'aki 'oku nau ngāue ki ai pe ko e kautaha 'e 'ave atu honau hoá. Pea lava ke ma'u 'enu visa ngāue ka e pehē foki ha ni'ihī lava ke ma'u ai pē 'enu nofo fonuá 'i he tu'unga 'oku falala'anga. Mou mea'i 'e Sea kae 'uma'ā e Fakafofonga Tongatapu, taimi lahi tukuange leva ia 'e he kau faamá ke fakalele 'e he fāmilí 'enu ngaahi ngāue ko ia ki 'utá.

'I he'ene pehē 'oku nau hoko leva nautolu ko e mēmipa ia 'o e fāmilí. Pea 'oku nau tokoni leva ki hono ngaahi, 'a ia 'oku 'i ai. 'Oku 'i ai 'a e tu'unga lelei 'oku ma'u 'e he kakai ko ení. Ka ko e tu'unga ia 'oku 'i ai pea 'oku 'i ai 'a e fiefia lahi 'aupito 'a Nu'usila ia mo 'Aositelēlia 'i hotau kakaí he'enu lava 'o fai e ngaahi ngāue ko ení. Neongo ko tautolu 'oku tau fika 2 'i he tokolahi ka 'oku nau fiefia lahi, ta'u lahi ange e lava hotau kakaí 'o tauhi e ngahi ngāue ko eni toli fo'i'akaú.

Pea 'oku toe fakalahi ia 'i he ngaahi ngāue 'oku fai 'i 'Aositelēlia mo Nu'usila 'i he lolotongá ni ko hono teuteu'i 'a kinautolu 'oku nau ako ngāué, ki ha ngaahi ngāue 'oku fo'ou ke nau fononga atu ai. 'I ha tu'unga pa'anga, vāhenga toe lelei ange pea pehē foki ki ha faingamālie ke nau hoko 'o tangata'i fonua 'i Nu'usila mo 'Aositelēlia, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Fika 5 pea hoko mai, tau ki’i fakamolemole pē ke ‘ave ki he ongo tēpilé ē ke mou vahevahe tatau pē ē, me’a mai.

Fokotu’u ke tali Lipooti Potungae Ngaahi Ngāue Fakalotofonua kae fakalelei’i ke toe lelei ange hono fakahū mai he kaha’u

‘Aisake Eke: Tapu mo e Sea pehē ki he Kōmiti Kakatō, fakamālō ‘aupito pe au ia ki he līpooti ko ē ‘oku ‘omaí. Pea ‘oku ou pou pou pe ki he me’a ko eni ‘oku ‘ohake ‘e Tongatapu 2 mo e kau Fakafofongá ke fakalelei’i. Mou pou pou pē ke tuku ā e līpootí ke si’i ‘alu, tau tali ‘e tautolu kae toki foki mai he ta’u kaha’ú tōtōatu. ‘A ia ko u tui kapau ‘e pehē pē ‘etau līpooti ke si’i, ka ‘oku fakatokanga’i e ngaahi me’a ko eni Sea. Ko e anga pe e pou pou, ko e taimi ko ē ‘oku lau ai līpootí ko u manatu au ki he Tohitapú e anga ko ē e līpooti fakata’u ko ē kau ...

<010>

Taimi: 1600-1605

‘Aisake Eke: ... akó. Ka ke mea’i pē Sea, tohi ko ē ngāue ‘a e kau ‘aposetoló ‘a ia ‘oku ‘asi foki ia he tohi Fuakava Fo’ou ‘Eiki Sea. ‘A ia ko Mātiu, Ma’ake, Luke, Sione, Ngāue, ko e fo’i fakamatala ko ē fakamatala ngāué ko e hau he, ko e me’a ia na’a ku faka’amu ke sio ko ē he fo’i fakamatala’i e fo’i ngāué. Kiate au ko e anga ia e fakamatala lipootí, fakamatala’i mai ko e hā e ngāue na’a nau fai. Na’e tō e Laumālie Mā’oni’oni’oni pea ‘osi ko iá pea na’a nau nofo he lokí pea nau ō mai ki tu’a ‘o malanga ai mo e toko 3000 tupu pea nau fai fo’i ngāue ko iá. ‘A ia ko e, kapau leva ‘e fakafehoanaki ia mo e tama *MIA* ‘a eni, ko ‘ene me’a ko ē na’e hikí na’e pehē mai pē, na’e tō e Laumālié pea na’e toko 3000, ‘osi ko iá pea na’e, ko e kakato eni na’e talamai ‘e Sīsū ‘e toe ha’u e Laumālie Mā’oni’oni’oni ‘o kakato ia pea hoko atu e kau akó, ‘io ‘osi ko eni te nau hū kitu’a kakato ia. ‘A e kehekehe ko ē ‘a e fakamatala ko ia mo e fo’i fakamatala ko ē kau ngāué.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ki’i fakahoha’a atu pē tokoni pē mu’a ki he, ko u kole pē ...

Sea Komiti Kakato: ‘Oku tali pē Feitu’u na e tokoní? ‘Io me’a mai.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko ‘eku kole atu pē ‘Eiki Sea ko e lelei tahá eni. He ‘ikai ke lava ia ke ofiofi ki he kau ākongá, mavahe ‘aupito kau ākongá ia. Ko e lelei tahá pē eni ‘oku ‘ai atú. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Minisitā. Fakafofonga ko e lelei taha ena.

‘Aisake Eke: Kae kehe sai pē ia hangē na’a ku laú hangē pē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā ko e ta’u kaha’u ko e tōtō atu. ‘A ia ka ko u tui ki ai ka ko e, ka ‘oku ne ‘omai e fo’i fakatātā e me’a ko e fakamatala fakata’u e kau tamá. Ko Pita foki ia na’e, tā ‘oku ‘ikai ko ha tama ia na’e, ko e tama pe ia na’e toutai ka ko e fo’ilea ko ē na’e fa’a ‘asi ko ē he me’á na’e fa’a ‘ia Sīsū, ko e ki’i kehe ia ‘a Pitá mahalo. Kae kehe ka ko u foki mai, ka ko e fakatātā ia e me’a ko e fakamatala fakata’u fakafehoanaki mo ē Sea. Fakamālō ki he lipootí mo e fotunga he ta’u kaha’ú ko u tui ‘oku ‘alu ke fakalalakaka.

Fehu'ia pa'anga MIA 'ave ki he ngaahi kosilio sipoti 'a ia 'oku 'ikai ha mai he Lipooti fakata'u

Ka 'oku 'i ai pē fanga ki'i me'a ko u fie 'eke pē 'i he ngaahi 'elia ko eni 'oku tokanga ki ai 'a e potungāue ko eni Sea. 'Uluaki pē felāve'i pea mo e tafa'aki ko eni 'o e Sipotí. 'E Sea 'oku 'i ai e fanga ki'i me'a heni 'oku 'ikai ke 'asi ia he lipootí ka 'oku ou tui 'oku pehē 'oku tonu ke 'eke. 'Eke fakamolemole pē 'Eiki Minisitā 'i he felāve'i ko eni pea mo e fengāue'aki 'a e MIA he pa'anga ko ē 'oku 'ave ko ē ki he Kosilio Sipotí. 'Oku 'ikai foki ke 'asi ha me'a pehē ka ko u 'eke pē 'uluaki he fo'i vaha'ataimi. Fēfē ho'omou fengau'aki mo kinautolu?

Mahino foki ko e lipootí ko e fili he Feitu'u na 'a e Sea ko ē kosilió ka 'oku 'i ai foki mo e ngaahi pa'anga ke fakafoki fakamatala mai ki he Feitu'u na. Ka ko u lave'i pē na'e 'i ai 'a e ngaahi pa'anga pehē kimu'a na'e te'eki ke lava hano fakamatala. Ka ko 'eku 'eke pē 'a'aku ko e 'uluaki ko e fehu'i 'uluaki ia. Ko e hā e tūkunga e ngaahi me'a ko iá pe 'oku nau muimui e ngaahi sino ko ē nau tokanga'i e sipotí, kau ai pē mo e 'akapulu ki he me'a ko ē 'oku mou fiema'ú koe'uhí ko e taliui ko ē ki he pa'angá.

Pea 'ikai ngata ai Sea ko u ki'i lave pē ki he tu'unga ko eni, ko u lave'i pē foki na'e 'i ai e fakatonutonu fakalao 'a e va'a ko eni ki he *TASANOC* 'o e kosilio pea mo e va'a ko eni 'a e Pasifiki ko ē Saute Pasifiki ki he Sipotí pea mo hono kaniseli ko ē ...

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga 'oku 'asi ia hetau, he lipooti ko eni?

'Aisake Eke: Kātaki, kae kehe ko e taha ia e ngaahi me'a ko u pehē 'oku 'ikai ke 'asi mai heni ka ko u 'oatu ko e fakatātā.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Aisake Eke: Ka 'oku mahu'inga ia ke ...

Sea Komiti Kakato: Ko e, kapau na'a ke me'a 'anenai ki he me'a ko ē na'e me'a 'aki 'a e Tokoni Palēmiá, ka 'oku 'i ai ha'o tohi fehu'i, 'ave e tohi fehu'i ia. Nofu pē he lipootí ka tau nga'unu.

'Aisake Eke: Sea ko e 'ū tohi fehu'í kapau te ke fakahū atu ai leva. Talu 'emau 'ave, te'eki ke tali mai ha tohi fehu'i ia.

'Eiki Palēmia: 'Ai ki'i tokoni atu Sea ko u tui mahalo na'a ...

Sea Komiti Kakato: 'Io.

'Eiki Palēmia: Ko e 'ai ko eni ki he seniti e *constituency* 'oku 'osi 'omai foki ia ki 'Ofisi Palēmia 'a eni ko ē taki 50000 foki ko ē 'a e kau Fakafofongá. 'A ia 'oku 'ikai ke toe 'i he MIA ia. Pea ko e hopo ko eni me'á ia 'oku ha'u ia he 22/23 na'e toki *settle* foki 'a e hopo ko iá ia, 'a ia 'e toki ha'u ia he *annual report* hoko 21/22. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Hoko atu ki ha me'a 'e taha, ko ena 'oku tali mai he Palēmiá.

'Aisake Eke: Kae fakamālō 'aupito. Tapu ki he 'Eiki Seá mo e Komiti Kakató. Fakamālō

‘aupito ki he ‘Eiki Palēmiá koe’uhí ko e lave’i mai e tafa’aki ko iá. Ko ia mahino ‘e toki ha’u ia he lipooti 22/23, ka ko ‘eku fehu’í na’e fiha ‘a e pa’anga ko ē na’e totongi ko ē ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ‘oku ne me’a mai ‘e toki ‘omai he lipooti hokó.

‘Aisake Eke: Kae kehe ka ko u ‘eke atu au koe’uhí ko e, ‘oku fie me’a mai ia me’a ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea ko e *settlement* ko iá ia ‘oku, ‘oku ‘i ai hono tu’utu’uni fakaaleapau pea ‘oku kole fakamolemole atu ki he Fale ni he ‘ikai lava ia ‘o tuku atu. Mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘Ai pē ke lava ‘e Tokoni Palēmia ē.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Kātaki ko e tu’utu’uni eni ia mei he Fakamaau’anga Lahí na’e fai hono fehu’i ki ai e me’a ko ení.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ou fakatonutonu atu Tokoni Palēmiá. Ko ‘etau talanoa eni he pa’anga totongi tukuhau. Hā e ‘uhinga ‘oku talamai ai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hatau totonu ke tau ‘ilo ki ai?

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko e ‘uhinga ‘oku tau mo’ua aí ko hono ta’ofi noa’ia ‘o e Sipotí na’e ‘osi teuteu ke fai.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e *issue* ko ení na’e ‘osi ‘ave ki he Fakamaau’angá.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko e me’a ia ‘oku mahu’inga ai ‘Eiki Sea ...

Paula Piveni Piukala: Ko e keisi ko ení na’e ‘osi ‘ave ki he Fakamaau’angá, tu’utu’uni e Fakamaau’angá ‘oku ‘ikai ke ...

<002>

Taimi: 1605-1610

Paula Piveni Piukala: ... ha sino fakalao he na’e ‘ikai ke ‘i ai ha lesisita ‘o e kautaha ko eni na’e fakamo’oni, hā ‘a e ‘uhinga na’a nau alea ai pē nautolu ‘i tu’a kae ‘ikai ke ‘ave ki he Fakamaau’anga ke vete ke maama ki he fonua.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Mahalo ko e hopo kehe eni ia ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e Fakafofonga Sea. ko ‘etau me’a eni ia ...

Sea Komiti Kakato: Sai pē Tokoni Palēmia, mālō. Ka tau ‘unu atu e. Me’a mai, fakamolemole pē Tongatapu 7 ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko ‘eku fakatonutonu ‘a e mahu’inga ke maama ki he fonua ni pea mo e Fale ni, ko e pa’anga ko ha ngāue’aki ‘o ha pa’anga totongi tukuhau, ko e ‘uhinga ia ‘etau sivilivi’i ‘a e lipooti, he ko e pa’anga ‘oku to’o ‘ave ‘o nau ngāue’aki, ke nau taliui ki ai, anga fēfē ke fakahoko mai ‘e he Tokoni Palēmia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’atau ‘ilo ha’atau totonu ki ai, ‘ikai ke tonu ia ke pehē, kapau ‘oku ‘i ai ha lao ‘oku pehē ‘oku hala ia Sea.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea ko e aleapau ia, ko e aleapau ia.

Paula Piveni Piukala: Ko e aleapau ia ko ē ‘oku fiema’u ke ta’ofi Sea.

‘Eiki Tokoni Palēmia: ... ko e aleapau ia ‘oku fa’a ‘i ai ‘a e *settlement* ‘o mahu’inga ange ia ‘o si’isi’i ange mo’ua he me’a ko eni na’e ‘eke, ko e me’a ko ē na’e iku ki ai ko e totongi loea pē. Ko e alea ia na’e fai.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e *opinion* pē ia ‘a e Tokoni Palēmia.

‘Eiki Tokoni Palēmia: ... pea na’e makatu’unga ia mei hono ta’ofi noa’ia ‘o e sipoti ‘i he fonua ni he na’e ‘osi mau ke fai.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ou fie fakatonutonu ‘a e *statement* ko ē, monū’ia ‘a e fonua ni na’e ‘ikai ke fakahoko ‘a e sipoti he na’e mei mavahe ‘a e sipoti tō mai ‘a e KOVITI tō mai ‘a e *tsunami* pea ‘e fēfē ‘a e fu’u kakai ‘o e fonua, kapau ‘oku nau lāunga pē ‘i he tu’unga na’e ‘ikai ke tau fakahoko ‘a e sipoti, fēfē kapau na’e fakahoko ‘a e sipoti, ‘alu ‘a e kau pisinisi mo e pa’anga mātuku ‘a e ngaahi fonua, kae tā mo’ua ‘a e kakai, ko e ‘uhinga ia ‘oku ou fokotu’u atu ai Sea ke fakatonutonu mai ‘a e Minisitā Lao.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea, ko ‘eku fakatonutonu Sea, ko e hā ko ā ‘a e makatu’unga na’e tupunga ai ‘a ‘etau fai ‘a e ngāue ko eni, ne toki fai ia ‘e he ni’ihi kehe ‘a e ‘ū ngāue ko eni ke fakalelei’i mo holoholo’i ‘a e pelepela ...

Paula Piveni Piukala: Sea ke u fakatonutonu atu ‘a e Minisitā Lao.

‘Eiki Tokoni Palēmia: ... na’e hoko mai mei he ta’u ...

Sea Komiti Kakato: ‘E ongo, ‘e Minisitā pea mo e Fakafofonga ...

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘i ai ‘a e lekooti ‘o e hopo ko eni Sea, tu’utu’uni ‘e he Fakamaau’anga ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha sino fakalao na’e *sign* ‘i he *contract* ko eni.

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga ‘Eiki Minisitā, pea mo e Fakafofonga mou fakamolemole, mālō, mahalo ko ena kuo mo feme’a’aki pea mo fakamolemole, ‘oku ‘ikai ko ‘etau feme’a’aki ‘atautolu ‘i he me’a ko ia, tau foki mai tautolu ki he Fakafofonga fika 5, fakatautau ho vaka, kae ‘oange ki ha taha.

Fehu’ia fē Lao tapui tukuange mai Pule’anga mo’ua ‘i he hopo fekau’aki mo e ‘ikai fakahoko mai ki Tonga ni Sipoti e Pasifiki

‘Aisake Eke: ‘Io, tapu mo e ‘Eiki Sea, pea pehē ki he Komiti Kakato. Ko e me’a ia ‘oku ui ko e kakato ko ē ‘a e līpooti, ko e taha ia he me’a ko u tānaki atu ki he līpooti. ‘Omai ‘a e me’a ke fakamatala mo kakato, ko e fu’u kongā mahu’inga eni ia ‘a e sipoti pea ‘ikai ke ‘omai ia he’ene līpooti. Pea ko u pehē ko e maumau lahi taha ia pea ‘oku ou kole fakamolemole atu pē ‘Eiki Palēmia mahino pē, ka ke ‘omai angé kupu’i lao ko ena mo e tu’utu’uni ‘oku tapu ke ‘oua te ke ‘omai ‘a e fika, ko e hopo ko ē ‘a e Fakamaau, ‘oku pau ke tau ‘ilo ki ai, na’e ‘i ai ‘a e hopo, ‘oku ne talamai ‘e ia ‘a e fika.

Taukave Pule’anga nau talangofua pē ki he tu’utu’uni Fakamaau’anga

‘Eiki Palēmia: Kae kehe pē kae tokoni atu pē ke vavevave ko e, ko e manatu’i pē he na’e ‘osi fakahoko atu pē Fakafofonga, ko e līpooti eni ki he 2022, na’e toki fai ‘a e *settlement* ko eni ‘i

he 2023, ‘a ia ‘e ha’u ia ‘i he līpooti ko ia, pea ‘oku ‘osi ‘ilo pē ‘e au na’e ‘i ai ‘a e tohi fehu’i fekau’aki mo e me’a ko eni, ‘e ‘omai ‘a e tali ia ai, hee, he ko e ‘uhinga pē ia he na’e ‘omai ‘a e tali ko e kole ia ‘i he taimi ni, ka ko e līpooti ko eni ‘oku fai ai ‘a e feme’a’aki ko e 2022, ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘e fakapulipuli ai.

Ko e fo’i me’a pē ‘oku me’a he ko e tu’utu’uni ‘i he Fakamaau’anga ‘a e *settlement*, ‘a ia kapau leva ‘oku me’a tonu ke tau toe foki tautolu ki he Fakamaau ke ne faka’atā, he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha palopalema ‘aupito ‘e faka’asi mai ‘a e kilu pē ko e fiha na’e mo’ua, ka ko e ‘uhinga ko e talangofua ki he faitu’utu’uni ‘a e Fakamaau’anga, kapau ‘oku tau fiema’u ke toe ‘omai ‘a e *detail*, pau ke toe foki pē ki he Fakamaau’anga, kātaki fakamolemole ko e kole mai e, pē ko e ha. Ka ‘oku ‘ikai ko ha pehē ia ‘oku ‘ai ke fūfū’i ha me’a Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ou fie fakatonutonu ‘a e Palēmia he *statement* ko ē ...

Sea Komiti Kakato: Mālō Palēmia.

Paula Piveni Piukala: ... Sea ‘oku ‘ikai ke tu’utu’uni mai ‘a e Fakamaau’anga ‘i ha me’a ‘oku fai ha felotoi ki ai, ko e felotoi ia ‘a e tama teka mo e tama tā, kapau na’e ‘alu ‘o hopo na’e tu’utu’uni ‘a e Fakamaau’anga, ka na’e ‘ikai ke tu’utu’uni ‘a e Fakamaau’anga, ka ko e hā ‘a e ‘uhinga na’e ‘ikai ke ‘ave ai ki he hopo.

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ko e *settlement* ‘e Fakafofonga ...

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a hifo Fakafofonga fika 7.

‘Eiki Palēmia: Ko e *settlement* Fakafofonga ‘oku ‘i ai ‘a e *confidentiality clauses* ai, pē ko e *clause* ‘oku felotoi ki ai ‘a e ongo paati, ke ngata pē ‘ia naua, pea kapau ‘oku ke pehē ‘e koe ia ke *disregard* ia.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ou fakatonutonu atu ‘a e Palēmia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ko e *confidentiality* ‘i he’etau talanoa ki he silini totongi tukuhau ‘o e fonua.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, fakamolemole e, fakamolemole pē ‘Eiki Palēmia e, mou fakamolemole, ko e me’a ko ē ho’omou me’a mai ke u fakatonutonu ‘a e ‘Eiki Palēmia, ke u fakatonutonu ‘a e hā ‘a e me’a ‘oku ‘ikai ke fai ha feme’a’aki ki ai.

Paula Piveni Piukala: Ko e poini Sea ke ‘oua te ne hanga ‘o lohiaki’i ‘a e Fale ni mo e fonua, ‘oku ‘i ai ha lao ...

Sea Komiti Kakato: ‘Oua ‘e Fakafofonga ...

Paula Piveni Piukala: ... ke *spend* ‘enautolu ‘a e silini tukuhau pea talamai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha totonu ‘a e kakai totongi tukuhau ke nau ‘ilo ki ai, hala ia.

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga .

‘Eiki Palēmia: ‘Ai ‘a e Fakafofonga ke ki’i holoholo hifo pē he ‘oku tau efiāfi eni ‘oku tau hela’ia, me’a fakalelei pē, pea tuku ‘a e lau loi mo e hā, ‘oku tau talanoa lelei pē eni ‘oku fā hotau le’o he kaikaila mo e me’a.

Sea Komiti Kakato: Mo’oni ‘aupito ‘Eiki Palēmia e.

'Eiki Palēmia: 'Ikai ko 'eku 'ai atu pē eni, kapau 'oku, ko e tohi fehu'i 'eni ...

<005>

Taimi: 1610-1615

'Eiki Palēmia: ...Ko e Tohi Fehu'i eni na'e 'osi 'omai 'e 'omai e tali ko ia. Na'a mau *seek e legal advice* pea toe hā he fakamatala na'a nau lava 'o *disclose but then* toki 'omai pē tohi ia ko ia. 'Oku 'ikai ha me'a ia 'e pehē 'oku fakapulipuli'i Sea kae tuku pē ke fai e *process* ia ko ia mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō faka'osi mai Fakafofonga ka tau nga'unu mu'a 'oua te ke toe me'a ki he 'isiū ko ē na'a ke me'a ki ai ē foki mai ki he 'etau lipooti.

Tokanga ke kakato mai fakamatala fakahu mai 'aki ngaahi fakamatala fakata'u mei he Pule'anga

'Aisake Eke: Kaikehe mahalo ko e 'isiū 'oku 'ai ko ē 'a e kakato 'a e me'a ko e *annual report*.

Sea Komiti Kakato: Foki mai ki he lipooti na'a ke me'a ki lalo he taimi ni.

'Aisake Eke: Sea 'a ia 'oku mahu'inga ia 'i he lipooti ko ē 'a e va'a ko eni peesi 19 ko u kole pē 'a'aku ia ke kau ia ki he ta'u kaha'u. 'Omai mo e ngaahi me'a ke kakato ko e hā 'a e konga 'o e sipoti ngaahi sino kosiliō mo e 'akapulu ko e hā 'a e pa'anga 'oku 'ave ki ai 'e he Pule'anga fakafou 'ia nautolu lipooti mai pē 'oku nau ngāue'aki 'a e pa'anga 'o fakatatau mo e fiema'u. 'Oku 'ikai ke 'asi ia he lipooti ko eni Sea, ka ko e me'a'oku ou 'ohake koe'uhí pea mo e hoko ko eni. Fakamālō 'Eiki Palēmia ho'o 'omai 'a e tali he uike ni mālō 'aupito koe'uhí kae fai e vakai he 'oku 'i ai pē mo e hoha'a mei he tafā'aki ko ia 'Eiki Sea.

Ngaahi hoha'a fekau'aki mo e fakalalakaka kimu'a polokalama ngāue toli fua'i 'akau

Ko e me'a 'e taha 'Eiki Sea ko u fie ha'u pē ki he peesi 23 'a e ngāue ko eni ki he polokalama toli. Na'e 'i ai 'a e fiema'u ia pea mo e faka'amu ia ki ai ki he lipooti ko eni ke ne 'omai ange ko e hā 'ene lau ki he fokotu'utu'u lolotonga. 'Oku mahino pē foki na'e 'i ai 'a e ngaahi palopalema na'a ke fanongo pē ai he ngaahi kautaha. 'Oku 'i ai 'a e palopalema mo e kau ngāue 'a e anga hono tokanga'i kinautolu 'enau vahe ko e tukuhau pea pehē mo e vā ko ē pea mo 'Aositelēlia 'a e felotoi ko ē 'oku 'i ai mahino 'oku feliliuaki mai he taimi ni, ka na'e 'i ai 'a e faka'amu ke 'ilo pē ko fēfē pē ko e ngaahi fokotu'utu'u 'oku a'u mai ki he taimi ni 'oku ne lava 'o solova e ngaahi palopalema ko ē na'a tau fou mai ai si'i lahi e si'i kau ngāue 'oku nau mate pekia he ngāue, ka ko e fehu'i ko ē 'oku 'oange fēfē hono tokanga'i nautolu fakafalemahaki 'i he ngaahi ngāue'anga, 'ikai foki ke 'asi mai ha ngaahi fakamatala pehe ni ia, ka ko e ngaahi fakamatala pehē 'a e sio na'e faka'amu he lipooti ko e hā e fokotu'utu'u *strategy* lolotonga fiema'u 'a 'Aositelēlia mo tautolu pē 'oku sai fēfē 'ene kaunga ki he kau ngāue 'oku 'omai pea mo e si'i fānau hono tokanga'i kinautolu, ka 'oku 'ikai 'asi mai he lipooti ko eni. 'A ia ko e kole atu lipooti taha ko ē ke ha'u mai fakamatala mai 'a e ngaahi ngāue ko ia koe'uhí 'oku tokoni 'aupito ia pē ko fē me'a 'oku fakalalakaka ai ko ē kimu'a. Na'a ku toki lave'i 'e au ia 'oku vakai hifo ki he lea 'a e ...lolotonga fai foki 'a e kemipeini 'a 'Aositelēlia 'i he

fokotu'utu'u 'a e Leipa fu'u faka'ofu'ofa 'aupito 'enau faka'amu ke fakaava e matapā ia koe'uhí kae faingofua ange 'a e anga ko ē 'a e tu'u ko ē 'enau Leipa ki he kaha'u pea mo tokangaekina e Pasifiki. Kaikehe ka ko e ngaahi fakamatala ia nau fiema'u.

Tokanga ke tokangaekina kakai tangata ke tatau pe mo hono tokangaekina hou'eiki fafine

Ha'u ki he peesi 25 ko e tokangaekina foki eni e kakai fefine 'a ia 'oku 'osi me'a mai e Hou'eiki ia koe'uhí ko e tokangaekina ko ē Hou'eiki Fafine, ka 'oku 'ikai pē ke 'i ai ha me'a ia heni ki he Hou'eiki Tangata 'Eiki Sea, pea kuo tau 'alu pea ko u kole pē 'Eiki Minisitā ko e Hou'eiki Tangata 'oku totonu ke 'i ai 'a e tokanga mavahe kia nautolu si'i 'ai e Hou'eiki Fafine ia kae 'ikai ...ko e polokalama foki ko eni 'oku ha'u he Hou'eiki Fafine ko e 'uhinga ko e palopalema 'a 'Afilika, 'Afilika atu pē mo e ngaahi feitu'u 'oku 'ikai ke pehē 'a Tonga ia. Ka ko 'eku 'ai pē koe'uhí na'a lava 'o fakahoko mai ha ngaahi tafa'aki ke palanisi pē. 'Oua 'e ha'u 'a muli ia mo 'enau ngaahi fokotu'utu'u 'o si'i pehē ai pē tautolu ia. 'Oku mahu'inga ia ke tau 'ai pē 'etautolu 'a e me'a 'a Tonga pea ko u tui ko e me'a ia 'a e Feitu'u na ke ke me'a ki ai.

Tokanga 'ikai 'asi he lipooti ha fa'ahinga fokotu'utu'u MIA fekau'aki mo e kau faingata'ia

Peesi 28 ha'u ki he polokalama ko eni 'a e kau faingata'a'ia Sea. Na'e 'i ai 'a e faka'amu ia ke 'omai ange 'e he lipooti ko eni 'a e fa'ahinga fokotu'utu'u lolotonga ko ē mo e polokalama tokoni'i kulupu 'e ua. Ko e kau vaivai pea mo kinautolu 'oku faingata'a'ia fa'ahinga ko eni *disable*. Ko e hā e fa'ahinga...na'e angamaheni mai na'e fou mai ko e fa'ahinga ko ē na'e si'i faingata'a'ia na'e 'i ai 'a e ki'i kautaha he kakai fefine pē na'e 'ave kia nautolu ko e tokoni na'a nau fai 'oku 'i ai 'a e tokotaha ia 'oku ha'u tu'o fiha he uike 'o ha'u 'o tokangaekina e si'i ni'ihi ko ē 'oku nau faingata'a'ia, ka na'a ku 'ilo pē 'e au na'e 'i ai 'a e fanga ki'i lāunga ia 'a kinautolu ko ē na'e o 'o fai e fo'i ngāue 'i he totongi na'e 'oange ko ē he ngaahi kautaha, ka na'a ku faka'amu au ke 'asi mai he lipooti ko eni pē 'oku fēfē e anga e fokotu'utu'u ko ia, pea 'ikai ngata ai ko e hā e fa'ahinga tokoni 'oku nau 'oange kia nautolu faingata'a'ia ko e me'a tatau pē mo e kau toulekeleka. Na'e 'i ai 'emau lipooti 'amautolu mei homau vāhenga 'oku kole he potungāue na'e 'osi 'i ai 'a e ni'ihi ia na'e faingata'a'ia taha e ngaahi kolo 'i Nukunuku 'i he faingata'a'ia 'ikai ngata pē he ta'u motu'a ka ko nautolu faingata'a'ia potungāue ke o ange na'e fitungofulu tupu e lisi, pea faifai pē 'o mau fokotu'u 'o nau 'alu ange leva 'o fengāue'aki mo e Potungāue Mo'ui pea ko e ngaahi me'a pehē 'oku mau tokanga mai ki ai ko e me'a na'e faka'amu ke 'asi mai he lipooti ko eni ka 'oku 'ikai ke 'asi ia. 'A ia 'oku ou 'amanaki lelei ko e ta'u kaha'u 'e 'asi mai ha ngaahi me'a pehē.

Ko e to'utupu pē faka'osi ke lave ki he me'a ko ia Sea. 'I he polokalama ko eni 'oku faka'amu au kapau ke fengāue'aki fakataha 'a e potungāue ko eni mo kimautolu ko eni mau tokanga'i e ngaahi vāhenga...

<007>

Taimi: 1615-1620

'Aisake Eke : .. he 'oku 'i ai 'a e ngaahi polokalama to'utupu 'i he ngaahi vāhenga 'oku mau faka'amu ke mau feongoongoi ke 'oua te mau fai 'emautolu ha me'a tā ko ē 'oku fai ia 'e he Potungāue. 'A ia ko e kole pē ia 'i he kaha'u ko e hā 'a e ngaahi polokalama ko ē 'e fai koe'uhi ke mau fengāue'aki koe'uhi pē ko e ni'ihi ko eni.

Ko e faka'osi pē ki he sipoti. 'Oku te u foki ke langa 'a e fale mamata sipoti mo e fakamālohisino mo e teu'i 'o e kakai he sipoti 'i Hihifo, Kolovai. Ke mea'i pē 'Eiki Sea ko Hihifo ia na'a ne ma'u ma'u pe 'a e sipoti ka ko e toki 'alu hake ē 'a Kolomotu'a ka ko e ki'i lami ia 'o e taimi ko ē. Ka 'oku mau 'oange pē 'e mautolu ki ai he langalanga hake pea 'oku mau fiefia.

Tevita Puloka : Sea ko 'eku ki'i fakatonutonu pē mo e tokoni. 'Oku ko e mo'oni ko e si'i feinga 'a e kāinga Hihifo pea 'oku ou lolotonga fale'i nautolu 'i he founa ko ē 'e lava 'o tu'u ai hanau fale pehē. Mālō.

'Aisake Eke: 'A ia ko e faka'osi pē 'Eiki Sea ko e ki'i fale ko eni ko u tui 'e teuteu'i he 'oku kau ai pē 'a e Funga Mahofā na'e ui ko e fonua ia 'o e 'akapulu ka 'oku 'ikai foki ke toe 'akapulu ka ko e ngaahi me'a eni. Te mau feinga mai ka te mau tuku pē 'i Kolomotu'a ke nau 'alu hake ka ko e 'oatu pē 'oku 'i ai 'emau langa fale pehē 'i Hihifo koe'uhi ke tokoni'i mai...

Tevita Puloka : Sea ko e toe fakatonutonu atu pē. Ko u pehē 'e au kuo fe'unga. Na'e 55 'a e timi 'a Kolomotu'a kae 3 'a Hihifo he uike atu.

'Aisake Eke : Sea ko e 'akapulu ia 'a e kakai fefine ka ko 'emau kalasi tangata 'oku sai pē. Mālō 'aupito e ma'u faingamālie 'Eiki Sea pea 'oku ou *look forward* ki he lipooti 'i he ta'u kaha'u mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Toe 'i ai ha me'a te u tokoni atu ai...

Tokanga ki ha fokotu'utu'u ngāue MIA ke fakalelei'i lahi hola e kau ngāue toli tautefito ki 'Asitelēlia

Lord Fakafanua : Sea ko e me'a nounou pē 'e 2 'oku 'ai ke 'ohake 'e he 'Eiki Minisitā fekau'aki eni pea mo e kupu 2.23 ko eni 'a 'ene lipooti. 'A ia 'oku fekau'aki pē eni pea mo e kau toli ko eni 'oku ō atu ko eni mei Tonga ni 'o ngāue 'i 'Aositelēlia pea mo Nu'usila. 'A ia ko 'Aositelēlia 'oku ou fakatokanga'i hifo ko e kau toli fo'i'akau 'oku 1287 ka na'e hola 'a e toko 588. 'I he'eku vakai ko eni ki he kautaha ko eni 'oku nau tokanga'i 'a e kakai fakapule'anga 'a e kau toli 'i 'Aositelēlia 'oku nau 'ohake 'a e *issue* 'a e 'uhinga 'oku tokolahi ai 'a e ni'ihi 'oku hola mei he ngāue 'i 'Asitelēlia 'o fakatatau ki he ni'ihi ko eni 'oku hola ko eni 'i Nu'usila. 'A ia ko Nu'usila ko e toko 13 ko 'Aositelēlia 588. Pea na'e fai pē 'oku faka'eke'eke ki 'Asitelēlia 'a e 'uhinga 'oku lahi tokolahi ai e hola pea ko u tui 'oku nau talamai ko e founa ko ē 'oku ngāue'aki 'e he Potungāue ki hono sivilisivi'i e ni'ihi ko eni 'oku folau. 'Oku tonu ke toe fai ha ngāue ki ai Sea.

Ko 'eku kole pē ki he 'Eiki Minisitā koe'uhi ko e lipooti eni ki he ta'u 2022 pē kuo liliu e founa ngāue ko ia 'i he lolotonga. 'Aki e 'uhinga ko eni 'Eiki Sea, ko e founa ko ia 'oku ngāue'aki 'e 'Asitelēlia 'oku ha'u pē *contractor* ki Tonga ni pea 'oku 'i ai pē 'enau *contact* 'anautolu 'i Tonga ni 'oku ne hanga 'o uki 'a e kakai ke nau 'alu fakatokolahi, Pea ko e ma'u pē fika ko ia 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha fu'u tu'utu'uni ngāue ia kia nautolu Sea. 'ikai ke toe 'i ai ha fu'u ngāue lahi. Ko hono fili pē kita 'e he *contractor* 'osi mahino 'ete 'alu 'a kita.

Pea 'i he'ene pehē ko e tokolahi 'o e ni'ihi ko eni 'oku 'alu 'oku nau 'alu fakakulupu tokolahi, 'oku nau 'osi 'alu taumu'a pē nautolu ke nau hola Sea. Pea 'i he'ene pehē 'oku 'i ai e tokanga makehe koe'uhi 'e ngalingali 'e malava pē ke mole 'a e faingamālie ko eni 'oku ma'u 'e he

ni'ihi ko eni 'oku nau ma'u ngāue ki he polokalama ko eni. Pea ko 'eku kole fakama'ala'ala pē ki he 'Eiki Minisitā pē 'oku nau fakakaukau ke liliu 'a e founa ngāue ko ia pē 'ikai.

Tokanga ki he founa hono sivilisi'i ni'ihi 'oku fili ke 'alu he ngāue toli

Pea ko e 2 pē 'oku anga fēfē hono sivilisi'i 'a e ni'ihi ko eni 'oku folau Sea. 'Oku 'i ai ha fa'ahinga tu'utu'uni tu'uma'u 'aki e makatu'unga ko eni Sea. 'Oku 'i ai e ngaahi fāmili 'oku toli e fa'ē fakataha pē pea mo e tamai kae li'aki 'a e fānau heni. 'Oku 'i ai ha'atau fa'ahinga tu'utu'uni fakapotopoto ke pehē ke 'alu pē ha ongo mātu'a ha taha kae tuku ha taha ke ne hanga 'o tauhi 'a e fānau? Fānau kei si'i eni 'oku lahi e ngaahi fakamatala mai 'a e 'u fāmili pehē Sea he ngāue mo ia mo e to'utupu. 'Oku tuku ia ki he lahí lolotonga eni e kei ako 'oku toe hilifaki mai mo e fatongia ki ai ke ne hanga 'o tokanga'i 'ene fanga tehina Sea.

Pea ko 'eku fakakaukau pē eni pē 'oku 'i ai ha'atau *policy* he Pule'anga ke ta'ota'ofi 'a e ngaahi maumau 'oku malava ke hoko he ngaahi fāmili tau 'osi fanongo pē ai he lahi 'a e lipooti mai mei he Fakamaau Lahi 'a e māvae ko e ngaahi vete atu e mātu'a koe'uhi ko e ngaahi palopalema fakasosiale 'oku 'ohake koe'uhi ko e polokalama ko eni. Ka 'oku ou tui 'oku 'i ai e fatongia e Pule'anga tautautefito ki he Potungāue ko eni 'i he'enu hanga 'o fa'u 'a e ngaahi *policy* pē ko e ngaahi tu'utu'uni ki he ni'ihi ko eni 'oku 'alu, ke fakasi'isi'i e ngaahi palopalema ko ia Sea. 'A ia ko 'eku fehu'i pē koe'uhi ko 'etau fakatokanga'i 'a e tokolahi ko eni 'a e ...

<008>

Taimi: 1620-1625

Lord Fakafanua: ... 588 kuo hola pē 'oku 'i ai ha'anau *policy* fo'ou ke ta'ota'ofi hifo 'a e palopalema ko ia pehē foki ki he ngaahi isiu fakasosiale. Ko ia pē Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā ki'i me'a mai ka tau pālōti.

Tali Pule'anga fai fengāue'aki vaofi mo Nu'usila mo 'Asitelēlia ke fakalelei'i ngaahi palopalema he ngāue toli fua'i 'akau

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō 'e Sea pea ko u fakatapu atu ki he Fakafofonga 'o Ha'apai 'i he fehu'i fekau'aki pea mo e toli kae 'uma'ā foki 'a e palopalema 'oku hoko. Sea 'oku mo'oni 'a e ngaahi fika ko eni ko ē 'oku ne me'a mai 'aki kapau 'e tautautefito ki 'Aositelēlia hū ange ai 'a 'enu tukuange e ngaahi ngāue mo honau fatongia na'a nau fepalōmesi 'aki ai pea mo e kakai ko ia 'oku nau ō mai 'o 'ave ko ē 'a e kau toli.

Mou mea'i pē 'e 'Eiki Nōpele ko e *approval policy* ia 'oku kātaki pē he'eku ngāue'aki 'a e lea fakapilitānia fakafou mai ia 'i he *union* ko ē ko ē 'a 'Aositelēlia pea ko e tu'utu'uni ia ka nautolu ke nau ō mai 'o fai e fili pea nau fili leva 'e kinautolu 'oku fa'a lahi ai 'a e tu'unga ko eni ko ē ko ē 'oku hoko kehe ia mei Nu'usila. Ko Nu'usila ia 'oku hangatonu mai pē faama ia 'o fili 'a e kakai nau loto ko ē ki ai ke nau 'ave. Pea ko e me'a ia 'oku na 'asi kehekehe ai e ongo fika. Ka 'oku 'i ai e 'a e ngaahi ngāue ia 'oku lolotonga ai e ngāue ki ai pea mo 'Aositelēlia ke ke holoki e tafa'aki ko ē mo vakai'i e me'a na'e fakatokanga mai ki ai 'a e 'Eiki Nōpele fekau'aki mo e tu'unga ko ē fāmili. Pea mo e hulu ange 'a e uesia 'a e nofo 'i he 'uhinga ko eni 'oku tukuange 'a e 'api kae folau 'o fai 'a e toli fo'i'akau. Pea 'i he taimi 'e ni'ihi 'oku fa'a hoko ai e palopalema ko eni ne uesia ai 'o 'asi ia Fakamaau'anga tautautefito ki he to'utupu li'aki e akó kae 'uma'ā foki 'a e hoko e ngaahi faingata'a kehe ia mo e uesia ai e

fāmili hā eni ‘i he ngaahi ngāue ‘oku fai e fakataha ki ai ‘a e ‘a Nu’usila kae 'uma'ā ‘a ‘Aositelēlia kae pehē foki ki he potungāue pea ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e ngaahi faka’amu ke fai hono fakalelei’i ‘o e tafa’aki ko ení, te’eki ai ke fakapapau’i pē ‘e holoki e fika ka ‘oku lolotonga fai e fealea’aki pea mo ‘Aositelēlia pea mo Nu’usila ki hono fakalelei’i ‘a e ‘o e ngaahi faka’amu ko ení ‘oku hā mai he, tautautefito ki he ngaahi fāmili pea motuhia.

‘Oku ‘i ai e ngaahi monū’ia ‘e kinautolu ko ē ko ē ‘oku ngāue lelei mo honau ngaahi fāmili pea foaki leva ki ai ‘enau nofo fonua kaev'uma'ā ma’u honau faingamālie ‘a e mali pea mo e hoa ke na ngāue lōua ai ‘i tu’apule’anga. Ka ko e ko e tali nounou ē ki ai Sea ‘oku mo’oni ‘aupito e me’a ‘oku me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele ka ‘oku fai e ngaahi ngāue lelei ‘aupito ia ki heni pea na’e ‘i ai e ngaahi lipooti na’e toki ‘omai ‘i he lolotonga e uike ‘eni ‘oku tali ‘e ‘Aositelēlia ‘a e ngaahi fakakaukau na’e ‘oatu ke fai hano fakalelei’i he tafa’aki ko ení ke holoki ai ‘a e ngaahi ngāue tautautefito ki he ongo *High* Komisiona, ‘Aositelēlia mo Nu’usila ngāue vāofi kae 'uma'ā foki ‘a e ongo Pule’anga ‘i Kenipela kae 'uma'ā Uelingatoni ngāue vāofi ‘aupito pea ‘oku mole ke mama’o ‘oku pehē ‘oku li’ekina ‘a e ngaahi tu’unga ko eni ‘ikai Sea ‘oku fai ‘aupito hono tokanga’i.

Pea ‘oku ‘i ai e faka’amu ia ke ‘oua ‘e hoko atu pea ‘oku ‘i ai e fakalelei ‘oku hanganaki mai mei he kaha’u ke fai ‘aki hono ta’ofi ‘a e ngaahi me’a ko ení kae toki hā atu pē ia ‘i ha toe lipooti hoko mai Sea ke ke me’a ki ai kae 'uma'ā ‘a e Palēmia kae pehē ki he Fale ‘Eiki ni ‘i he kaha’u ni vave mai pē. Ka ‘oku mo’oni ‘aupito e me’a ‘oku me’a mai ki ai pea ‘oku ‘i ai e ngaahi ngāue ‘oku lolotonga fai ki ai ‘i he lolotonga ni. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou. Ko ia ‘oku, ‘io ...

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ...

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki ...

Taniela Fusimālohi: Na’a ke ‘osi vahe mai foki e ...

Sea Komiti Kakato: ‘Io. Mo’oni ‘aupito ...

Taniela Fusimālohi: Ka koe'uhí ‘oku ‘ova ‘etau taimí.

Sea Komiti Kakato: ‘Io.

Kole ‘Eua 11 ke faka’osi alea’i Lipooti Potungāue MIA ‘apongipongi

Taniela Fusimālohi: Pea ko e kole atu na’a tau ki’i toloi si’i pē kae faka’osi atu ‘e au pea mo Ha’apai 12 ‘a e lipooti ‘auhu pē. He 'ikai ke a’u ia ‘o miniti ‘e 15 ‘osi ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea kole atu mu’a tau mālōlō ā toki hoko atu ...

Sea Komiti Kakato: Tau liliu ‘o **Fale Alea**.

(Pea na’e lilliu ‘o Fale Alea pea me’a hake ai pē ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

'Eiki Sea: Mālō Hou’eiki toloi e Fale ki he 10:00 ‘apongipongi tau kelesi.

Kelesi

(Fakahoko ia 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua)

<009>